

ЧОРИ АВАЗ

Бахтиёрлик шу эмасми?

(ЭССЕЛАР ВА АДАБИЙ УИЛАР)

Қарши
«Насаф» нашриёти
1992

Адабиёт оламида мўъжиза, деб эътироф этилган ҳар қандай баркамол адабий асарни ботиний нурлантириб турадиган Тилсимли бир қудрат бўлади. Чори Авазнинг ушбу «Бахтиёрлик шу эмасми?» мажмуаси ана шу тилсимли қудрат тадқиқига бағишланган.

43
21

Муҳаррир

Темирпўлат ТИЛЛАЕВ

256133

А $\frac{4702620201-19}{376(04) 92}$ 19—92 (С) Чори Аваз, 1992 йил.

5-7323-0265-4

ЎЛИМ—ИШҚ МУРАББИСИ

**Жаҳон адабиётининг йирик
адибларидан бири Абдулла
Ҳодирийга бағишлайман.**

Эсингдами, баҳсимиз муҳаббатдан, севгидан бошланган эди. Мен нимага ҳақиқий ошиқлар муҳаббати аксари ҳолларда ўлим билан тугайди? Масалан, Фарҳод ва Ширин, Тоҳир ва Зухра, Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам, Лайли ва Мажнун... Отабек ва Кумушбибини ҳам ҳақиқий ошиқлар сирасига қўшиш мумкин. Уларнинг қисмати ҳам ўхшаш. Бу ерда қандайдир қонуният борга ўхшаб туюлмайдими сенга?—деган эдим.

Мен сени ўзимдан билимдонроқ санаганим учун «илоҳий ишқ» ҳақидаги тушунчаларимни сенинг гапларинг асосида мустаҳкамламоқчи бўлгандим. Ички бир ниятим ҳам йўқ эмас эди асли. Бу—Абдулла Ҳодирий «Ўтган кунлар»да тасвирлаган муҳаббат илоҳий ишқ эмасмикин?—деган безовта ўйларга кўнгилни тинчитадиган жавоб топиш эди. Сен бу безовталикнинг қанчалар ҳузурбахш бўлса, шунчалар инжиқ эканини яхши биласан. Мен баҳсдан бу ниятимнинг рўёбини кўзлаган эсам-да, уни очиқ айтолмас, негаки, аввало, суҳбат қўрини пасайтириб қўйишдан чўчиган бўлсам, сўнг гапни пардалашда, сирлиликда ниятга етадиган масофанинг қисқароқ эканини ҳис этаман.

Сен ўшанда, ҳар қалай, нима ҳақда сўраётганимни дарҳол англадинг ва: «Илоҳий ишқ» фақат китобларда учрайди. Жуда ноёб ҳодиса, кейинги замонларда эса китобларда ҳам кўринмай қўйди,—деб гап бошлаган эдинг.—Бу инсоннинг майдалашиши билан боғлиқ фожиа

бўлса керак. Айтганингдек, халқ дostonлари ва «Хамса» навислар асарларида тасвирланган ошиқ-маъшуқлар муҳаббати илоҳий ишқнинг яхши намунаси. Ҳақиқатан, бу ерда бир қонуният бор. Тўғрироғи, ана шу ишқни яратганларнинг, тасвир этганларнинг улўғ инсонпарварлик ғоялари бор. Сен Отабек ва Кумушни ҳам «илоҳий ишқ» соҳиблари қаторига қўшдинг. Назаримда, шу ерда янглишгандайсан. Тўғри, уларнинг ишқига илоҳийлик нури қорилган, аммо бу юмуш А. Қодирий ёки Отабек ва Кумушга эмас, балки ишқнинг табиатига тегишли холос.

Алишер Навоий ишқ ҳақида нима деганини биласанми? Ҳазрати Навоий ишқни уч турга бўлади. Бири—авом, иккинчиси—мажозий, учинчиси—илоҳий ишқ. Авом ишқи—ишққа оддин ҳодиса, деб қарайдиган кишилар ишқи. Улар ишқни маъшуқасиз тасаввур қилолмайдилар. Янаям тўғрироғи, ишқ билан маъшуқани бир деб тушунадилар. Мажозий ишқ соҳиблари пок муҳаббатли бўлиб, ҳар қандай жисмоний лаззатлару қўшилиш майлидан озод кишилар. Улар маъшуқа ҳуснида илоҳ жамоли зуҳр этилган, деб биладилар. Илоҳий ишқ ана шу мажозий ишқдан ўсиб чиқар экан. «Маҳбуб-ул қулуб»ни ўқисанг, бу ҳақда батафсилроқ ёзилган.

Кўряпсанки, Алишер Навоий ишқнинг табиатини чуқур тадқиқ этиб, сўнг уни тасвирлаган. Унинг барча ошиқ-маъшуқлари илоҳий ишқ талабларига жавоб бера олади. Отабек ва Кумуш ҳақида эса бундай дадил гапириб бўлмайдилар. Уларнинг ишқи кўпроқ А. Навоий айтган «Авом ишқи»га ўхшайди. Умуман, муҳаббат, ишқ ҳаётга яқинлашгани, яқинлаштирилгани сари ундаги илоҳийлик нури сўниб бораверади. Бу айниқса, «Ўтган кунларда янаям аниқроқ кўринади. Сен, эҳтимол, Отабек ва Кумуш муҳаббати ўлим билан яқунлангани боис уни «илоҳий ишқ» деб адашаётгандирсан.»

Дўстим, менинг кўнглимдаги гапни гапирдинг ўшанда. Фақат Отабек ва Кумуш муҳаббати ҳақидаги гапларинг, «ҳаётий ишқ» деган иборанг мени ажаблантирган эди. Мен «ҳаётий ишқ» ҳақида ҳатто ўйлаб кўрмаган эдимда. Сенинг А. Қодирий, Отабек ва Кумуш ҳақида шунчаки кишилар тўғрисида гапирётгандек бепарво, ҳиссиз

айтганларнинг эса таажжубга қўйганди. Ҳозир аниқ эсимда йўғу, мен нимадир деб рад этмоқчи бўлган эдим. Сен «бу—болаларча ўжарлик»,—деб жиғимга тегдинг. Бу ҳам етмагандек, (менинг ичимиб, маъюс бўлиб қолганимни кўриб илҳоминг келдими) тўлиб-тошиб гапира бошлаган эдинг.

Эмишки, Отабек ва Кумуш муҳаббатини тасвирлашда ёзувчи тажрибасизлик қилган. «Ўтган кунлар» романчиликда ростдан ҳам «бир тажриба».

Сен кўпроқ Лайли ва Мажнун ишқини Отабек ва Кумуш муҳаббати билан қиёслаб гапирдинг. «Лайли ва Мажнун олий ишққа етмоқ учун барча азоб ва машаққатларни тортган. Ишқнинг олий нуқтаси ошиқларнинг висолга етиши эмас, балки ўлими,—дединг.— Шундагина уларнинг ишқ билан лиммо-лим руҳлари оғир, ишқ учун кераксиз вужудларидан халос бўлиб, мангу бирга бўлади, қўшилиб, бир бирларига сингиб, парвоз этиб юради,—деб давом этдинг. -- Вужуд бундай ботиний бирликка тўсқинлик қилади. Шу боис ҳар қандай чин муҳаббатнинг сўнгги ўлими бўлиши шарт».

Бу гаплар мен учун янгилик эмас эди. Сен шарқ ошиқлари билан чекланмай, ғарб ошиқлари ҳаётидан ҳам далиллар келтирдинг. «Масалан, Мартин Иденни ҳам, князь Мишкинни ҳам адо қилган нарса ишқ. Тўғри, улар айнан бизнинг ошиқларга ўхшамайди. Қайсидир томонлари билан фарқ қилади»,—дединг.

Ф. Достоевскийнинг Мишкини ҳақида сенинг каби фикрда бўлганим учун бу гапингга қўшилдим. Менимча, Мишкиннинг қайтадан телба бўлиб қолиши Настасья Филипповнанинг ўлимига жуда боғлиқ. Ҳатто мен ўлим билан телбаланиш бир хил суръатда, ва баравар содир бўлган, деб ўйлайман,—деб айтган эдим, эсингдами?

«Фикримиз бир жойдан чиқаяпти,—дея қувониб кетдинг. Умуман, гапларингда жон бор. Отабек ва Кумуш муҳаббати илоҳий ишққа ўхшаб кетади, ҳа, ҳа, ўхшаб кетади холос. Тўғрироғи, бу ишқнинг ўзи илоҳийу, аммо унинг асардаги тасвири қиёмага етмаган.

«Ҳатто «Ўтган кунлар»даги муҳаббат илоҳий ишқнинг бугунги, жўнлаштирилган кўриниши дейиш мумкин. «Ёзувчидан» деб берилган ибтидодаги «шу замоннинг...»

ибораси ана шу жўлиқнинг санъаткорона пардалангани, менимча. «Ёзувчидан» асар битгандан сўнг ёзилгани шубҳасиз. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, адибнинг ўзи ҳам илоҳий ишқий тасвирлашда ҳали тажрибаси кэмчилигини сезган. Бу—«Ўтган кунлар» янги замон романчилиги билан танишиш йўлидаги кичкина бир тажриба, яна тўғриси, бир ҳавасдир,—деган гапга фақат камтаринлибгина деб қаралмасдан, ростгўйи, эътиқодди мустаҳкам, китобхон дидини, савиясини ниҳоятда қадрландиган адибнинг иқрори ҳам деб қаралса, А. Қодирийни ўрганиш илмимиз тағини бир базар билан боиниди. Сен мени тушуи, «шу замоннинг», «кичкина бир тажриба», «бир ҳавас» иборалари билан А. Қодирий санъатини, «Ўтган кунлар»ни ва ундаги муҳаббатни танқид қилмоқчи эмасман, аксинча, улар ҳақида билганларимиз бир ёқлама эканини айтмоқчиман. Яхши, забардаст асарлар таржимаи ҳолида шунақа қонуният бор. Аввал у бир қиррасини кўрсатади, сўнг навбатдагисини. Бизнинг баҳсимизда «Ўтган кунлар» иккинчи қиррасини намоён қилаётган бўлса, ажабмас. Демакки, у иккинчи умрини бошлаяпти.

Мен ҳам «Ўтган кунлар»ни сендан кам яхши кўрмайман. Отабек ва Қумуш муҳаббати илоҳий ишқ эмасмикин, деб ўйлаб ҳам кўрганман, уёғини сўрасанг. Эҳ-ҳе, бу ўй мени телба қилиб қўйишига оз қолганини сен билмайсан-да. Ўша кунлар мен «Ўтган кунлар»нинг ҳақиқий ошиғига айланган эдим. Илоҳий ишқ соҳибларидек, бутун борлиқни унутган, кўзимга ҳеч нарса кўринмасди. Вирорта китоб ўқишга юрагим бетламай қолган эди десанг. Ўзимча А. Қодирийинигина ёзувчи сифатидан тан олар, «Ўтган кунлар»гина ҳақиқий асар деб ўйладим. Ушш ўқимаган одамлар борлигини эшитиб қолсам жон-поним чиқиб кетарди. Менга ўқимаган, ўқимасликдан бошқа ёмонлар ва ёмонлик йўқдай туюларди. Асарни кишилар бежиз ёдлаб олишмаган, деб бот-бот ўйлар, ҳавас қилар ва кечаси билан ўқиб чиқардим. Бу ҳолат қанча давом этди билмайман. Бир гурунгда ўзимдан сал ёшироқ шоир менга Чингиз Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун»ини роса мақтаб юборди. У мени асарни ўқиган деб ўйлади чоғи. Менинг ҳеч нарса тушунмай, аммо

олифталардай бақрайиб турганимни кўриб, бирдан жимиб қолди-да: ўқиганмисиз,— деб сўради қимтинибгина. «Иўқ. Тирик ёзувчиларни ўқимайман»,-- дедим.

У негадир жуда ачиниш билан қаради. Ҳар қалай, мен бундай қараш маъносини билардим. Эҳ, бу қарашда нималар иўқ эди дейсан. Хуллас, бу қараш мени ўтган кунлардан судраб чиқиб, асрга татигулик кунга етаклаб келди.. Чингиз Айтматов мени ҳаётга ва асарга қарашга ўргатди. Бу соҳада «бойвачча»га айланиб қолдим ва тирик ёзувчиларнинг бор бисотини кўриб чиқдим. Биладан, сен кўп ўқигансан, аммо бу ердаги гапларингдан сезишимча, ҳали консерватор (мутаассиб)лик даражасида турибсан. Шошма, шошма, гапимни сўнгигача эшит, мутаассиб деганда кўплар ўйлаганидек ёмон, жирраки одамни назарда тутмаяпман. Мен мутаассиб кишини ҳатто ҳурмат қиламан. Негаки, унда маълум бир қараш, билим бор. Уни ана шу билими мутаассиб қилган. Билимли одамни эса ёмон кўриб бўлмайди. Мен мутаассиб бўлиш осон эмаслигини билардим. Шу боис сени ҳурмат қиламан, Аммо мутаассиблик ўткинчи жараён. Чунки у инсонгагина хос ҳодиса, табиий эмас. Ҳамма бало бизга бу сўз ҳақида нотўғри таълим беришганида. Бу сўзни мен эртақларда айтиладиган қирқинчи, мудом қулфи калитда турадиган сирли хонага ўхшатаман. Ҳамма мутаассибларнинг шунақа сирли хонаси бўлади. У бир кун бу хонанинг борлигини билиб қоладию, очиш истагига қарши боролмайди. Истакнинг кучи ҳам шунда-да. Истак—ҳар қандай жумбоғу сирларга тушадиган ягона нажотбахш калит. Мутаассиб ҳам бу калит билан сирлар хонасини очадию, янги дунёга қадам қўяди.

Мутаассибликнинг бошқа тури ҳам бор. Дейлик, кўпгина оналар болаларини мутаассибларча яхши кўришади. Бундай яхши кўриш болани арзандага айлантиради. Аммо бу ҳали ҳолва. Чунки бола катта бўлгач, ўзини эплашга мажбур. Энг ёмони мутаассиб она баъзан ўз меҳрининг оқибати даҳшатли фожиа билан тугашини билмайди. Эсингдами, тўрт-беш йил бурун катта каналга бир автобус тушиб кетганди. Бир неча кишидан бўлак барча йўловчилар ҳалок бўлишган. Гувоҳларнинг

айтишича, автобусни сувдан чиқаришгач, бир аёл уч бо-
ласини қучоқлаб ўлиб қолганини кўришган қутқарувчи-
лар даҳшатдан гаширолмаб қолшган экан. Шўрлик она
болаларини шунчалар мон-жаҳд билан қучоқлаб олган
эканки... у ёни нима бўлганини билмайман.

Мен сенга мутаассибликнинг ҳар икки томонини ҳам
тушуштирдим. Бу гапларим билан сени «Ўтган кунлар»-
дан совитмоқчи эмасман. Аксинча, асарни кенгроқ, кўп-
роқ, узунроқ кўришга ундаяман. «Ўтган кунлар» сени
мутаассиблик ногонасиғача улғайтирди, энди бу билим-
ли харилашнинг керак. Юқорида айтганимдек, сен мени
тушунасанг, бизнинг баҳсимиздан «Ўтган кунлар»нинг
иккинчи умри бошланади. Тушинмасанг сенинг бу му-
таассиблигинг «Ўтган кунлар»нинг ҳам, адабиётимиз-
нинг ҳам қанотига солинган кишан бўлади.

Шукр Холмирзаевнинг «Шудринг тушган бедазор»
ҳикояси эсингдами? Икки инжиқ ҳақида. Ўша икки ин-
жиқ бир-бирини Отабек билан Кумушдан кам севмаган
десам ишонасанми? Ишонасан-а? Ўилаб кўр. Менимча,
Отабек ва Кумуш муҳаббати қиёмага етиб тасвирланма-
гани, «бир тажриба» экани ўз вақтида кўрсатилса эди,
икки инжиқ тўғрисида ҳикоя эмас, мукамал, жаҳон
адабиёти дурдоналарига тенглашадиган роман яратилиши
мумкин эди».

Энди мен элим туролмас эдим. Сен гапираётган пайт-
да қанчадан-қанча саволлар эиямда чақмоқдек чақнама-
ди, дедсан. Не-не ўйларга бормадим сен гапираётган
пайтда. Сен жуда чиройли сўзладинг. Эҳтимол, мени ана
шу чирой элим ўтиришга мажбур қилгандир. Сен чирой-
нинг, гўзалликнинг нималарга қодирлигини билишда му-
тахассиссан. Ҳар икки гапингнинг бирида «Ўтган кун-
лар»ни «бир тажриба» деб такрорлаган бўлсанг, бири-
да бу гапдан пўкиллаб турган юрагингни сездирмаслик
учун сўзамоллик қилдинг. Асарнинг иккинчи умри, му-
таассиблик ҳақидаги гапларнинг ортга бекинмоқчи бўл-
динг. «Ўтган кунлар» айтганингдек, «бир тажриба» бўлса,
нега ўзинг бунга ном топмай, адибнинг хазинасига қўл
чўзасан? Бу иборани чайнаш нега сенга ёқиб қолди
экан? Қодирўйнинг хатосини топдим, деб кериласан,
маншҳур бўлмоқчимисан? Аслида эса аравани нуқул қу-
руқ олиб қочдинг. Қани ўша ўзинг айтаётган «бир таж-

риба», бир исбот? Қани?...

Сен мени ўзимни босиб олишга ундаган эдинг, «Баҳсда қизишган одам ноҳақ бўлиб чиқиши мумкин, аммо бу эски гап, қизишиш ёмон нарса эмас. Мен сени биламан ва қизишишинг ўринли деб ўйлайман. Сен бу ерда ҳақсан, бир қараганда, мен ростдан аравани қуруқ олиб юрганга ўхшар эканман. Буни, ҳозиргина пайқадим. Мен ўйлабманки... Майли, ҳали бу вазият ҳақида кўп ўйлаб кўрамиз. «Ўтган кунлар»га қайтайлик.

Одатда муҳаббат дostonлари ошиқларнинг ўлимгача давом этади, тўғрими? Никоҳ ҳақида эса уларда гап бўлмайди. Гап бўлиши мумкину тўй, никоҳ ўқитиш ошиқларнинг хаёлларига келмайди. «Ўтган кунлар»да эса аксинча, муҳаббат тўйдан, никоҳдан сўнг бошланади. Никоҳдан сўнг бошланган муҳаббатни мен Лайли ва Мажнуннинг ишқига қиёслай олмайман. Бу муҳаббат қандай қилиб олий, илоҳий муҳаббатга айлана олади? Бу ишқ қачон ўзини юксалтиради, турмуш, рўзгор ташвишларидан ортиб, ўзига қачон илоҳий қанот ясайди? Ясай олмайди!

Биласанми нимага ишониб бунчалар катта гапиряпман? Тирикчиликка! Отабек ва Кумуш муҳаббатига тирикчилик раҳна солмадим. Шу ерда сенинг мутаассиблигинг ҳам муҳаббатнинг бир кўриниши,, деб кетсам, аччиғинг чиқмасин. Инсон тирик экан, бахтли яшай олмайди. Ошиқлар шу боис ўлимга талпинадилар. Ўлим билан ўлимнинг фарқи бор. Аслида улар талпинган нарса ўлим эмас, иккинчи, чин ҳаётдир. Аммо бу жараён ўз-ўзидан бирдан содир бўлмайди. Бунинг учун вақт керак. Мана шу вақт ошиқ-маъшуқларни ўз оғушида улғайтиради, маънавий, руҳий улғайтиради. Вақт тугаши, ошиқлар етилиши билан қанот чиқариб ҳурлик, чин ҳаёт сари парвоз қиладилар. Сен ошиқларни ёки ишқни вақт бошқарар экан, деб ўйлама тагин. А. Қодирий шундай ўйлаб хато қилган. У ошиқларни, ишқни замонга боғлаб қўйган ва тасвирлашда А. Навоий даражасига кўтарила олмаган. А. Қодирий Отабек ва Кумуш муҳаббатини «мозийнинг чиркинлиги»га гирифтор қилган. Гўё бу муҳаббатнинг ўсиб юксалмагани учун мозийни айбдор қилган. Аслида ошиқлик, ишқ олдида за-

мон майда нарса. Буни тушунмаган китобхонлар бейиб ва бегуноҳ Зайнабни ёзғириб юрадилар. Унга Кумушбининг қотили сифатида тош отадилар. Зайнабда, айниқса мозида ҳеч гуноҳ йўқ. Ошиқларни адибнинг ўзи ўлдирган.

Албатта, мен Қодирийни А. Навоий тасвир этган муҳаббатни, Лайли ва Мажнунлар муҳаббатини тушунмаган демайман. Адиб буни сен билан мендан чуқурроқ ҳис этган. Бу муҳаббат кўйида у ёзувчи сифатида кўп савдоларни кечирган булиши мумкин. Бежиз у «Ўтган кунлар»ни Отабек ва Кумуш муҳаббати асосида ёзмайди. А. Қодирий бошқа ёзувчилар кўрмаган ва ҳануз кўролмаётган нарсани пайқашда ниҳоятда илгор ва улғурдир. Аммо замоннинг чекланганлиги ёзувчини ҳам чеклаб қўйгандай. Мен буни асарнинг ниҳояланишига асосланиб айтишман. Достонларда кўпинча ошиқлар ўзларини ўзлари ҳалок этадилар. Сабаб бу ерда истисно. «Ўтган кунлар»да эса бундай эмас.. Яъни Кумушни Зайнаб заҳарлаб ўлдиради. Отабек, Отабек эса. Кумуш заҳарлангандан сўнгги Отабекни негадир аввалгисига қийслаб бўлмади. У бирдан, дафъатан бошқа шахсга айлланиб қолади. Кел, ўша саҳнани эслаб кўрайлик:

«...Табиб кирди Отабек телбаларча югуриб Кумушнинг бошига келди, юзини очиб манглайини босди ва ўпди... Кумуш кўзини очиб куч билан сўл қўлини эрининг елкасига ташлади... Қўлида чақалоқ билан ўзбек ойим кирди.

-- Зайнабни чақир, Зайнабни!

Ўзбек ойим табиб сўзидан хабардор эди:

Зайнаб, Зайнаб!

Зайнаб югуриб уйга кирди. Тўси мурдадек оқарган эди. Отабек Кумушни қўйиб ердаги аталани олди:

Ич мун, ич, жалаб!

Зайнаб орқага тисланди... Отабек косани унга отди... Зайнабнинг кийими атала билан беланди. Шунинг устига даҳлиздан Юсуфбек ҳожини кўринди.

- Кет, ифлос, кет! Талоқсан, талоқ!

Талоқ сўзини эшитган Кумушнинг кўзи ярқ этиб очилиб, яна юмилди...»

Отабекнинг оғзидан қандай шалоқ сўзлар чиққанлиги-

ни қара. Уни «Душанба кунн кечаси»даги Отабекка қийёслаб бўладими? Сен Фарҳод, Тоҳир, Мажнуннинг оғзидан шундай шалоқ сўзлар чиқишини тасаввур қила оласанми?, мен Отабекнинг ошиқнинг тақдир зарбасидан бунчалар эсанкирашига ишонмайман. Ошиқ севгилиснинг ўлими олди ҳаққа етишган шахс бўлади. Шу боис ҳеч иккиланмай ўзини қурбон қилади. Маъшуқанинг ўлими ошиқ учун бақо сари қанот қоқишга фурсат етганидан хабардир. Отабекни шундай ошиқлар сирасига қўша оламизми? У Кумуш вафотидан сўнг ҳам унинг ортидан боришга журъат этолмайди. Ҳатто Кумушдан сўнг бир йилдан ортиқроқ яшайди. Маъшуқадан айри шунча яшай олган ошиқ қанақасига мукаммал бўлсин. Демак, Отабек билан Кумуш муҳаббатини тасвирлашда А. Қодирий ўз замони доирасидан юқори кўтарила олмаган. «Талоқ» сўзини эшитганда кўзи ярқ очилган Кумушни ҳам муҳаббат илмида етук маъшуқа деб бўлмайди. Хулоса шуки, Отабек ва Кумуш муҳаббати юксалтирилмасдан, олий поғонага, аршга етказилмасдан яқунланади. Ёзувчи уларнинг муҳаббати Лайли ва Мажнун муҳаббатидек илоҳий эканини пайқайди, аммо чуқур, атрофлича очиб берилмайди. Уларнинг ўлими бевақт ажалдан фарқланмайди. Натижада китобхон асар тугагач, инсонни юксакларга чорлайдиган, поклайдиган, тозартирадиган муҳаббат ҳақида эмас, аксинча турмушнинг, тирикчиликнинг чиркинлиги-ю, майда-чуйдаларини ҳасадга ўхшаш инсон қўнглини қабартирадиган унсурларини ўйлайди. Бундай ўйлар билан тўлган юракда илоҳий ишқ ҳақида ўйлашга ўрин қоладими? Мени кўпдан буён қийнаб келаётган нарса шу. Сен эса тинимсиз мени рад этмоқчи бўласан. Қодирийнинг буюк ёзувчи эканини мен ҳам биламан. Аммо бир донишманд айтганидек, ҳақиқат ҳамма нарсадан азизроқ, дўстим».

Ёсингдами, гапларингни тугатгач, сен негадир хижолат тортгандинг. Нима қилиб қўйдим дегандай маъюсланиб қолгандинг. Эҳтимол сен ўртамизда катта жарлик пайдо бўлганини пайқагандирсан ўшанда. Бу жарликни ўлиб-тирилиб ўзинг қовлаганинг учун уялиб кетгандирсан. Эҳтимол, бу жарлик тўлдирилмагунча иккимиз юракдан суҳбатлашишдан маҳрум бўлганимизни сезгандир-

сан. Балки сен бутунлай бошқа нарсадан, мендек саводсиз одам билан дўст тутиниб юрганингдан хижолат торгандирсан. Мени кечир, дўстим, баъзан киши ўзидан ҳаддан ортиқ шубҳаланади. Албатта сен мен ҳақимда бундай паст ўйга бормаёсан. Гўзаллик, ишқ, муҳаббатнинг мукаммал бўлишини истаган одам нафақат дўсти, ҳатто бегоналар ҳақида ҳам ёмон ўйларга боришига ишонмайман.

Мен ўша баҳсдан сўнг «Ўтган кунлар»ни тагин бир бор ўқидим. Сен айтган саволларга жавоб топгандайман. Сен ёзувчининг «шу замоннинг» деган иборасига урғу бериб, ўтган замон ошиқлари билан шу замон ошиқлари ўртасида қандай тафовут бор? Наҳотки замонлар ўзгарган сари муҳаббат ҳам ўзгарса? Наҳотки ишқ вақт ўтган сари турланиб турса? Биз «Гўзаллик дунёни қутқаради», - деган гапни замонга боғламасдан тушунамиз. Ҳатто, қайси замонда қутқаради, - деган савол хаёлимизга келмапти-ку? Нега унда сеvimли адибимиз ишқ ҳар қайси замонда ҳар хил бўлади, дегандай гап қилган деган эдинг.

Сен халқнинг «Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ», «Замоннинг зайлини кўр», «Бой бойга боқар, сув сойга оқар» янглиг мақолларини биласан. Ўшанда негадир замон тушунчаси билан келишолмай қолгандинг. Шунинг учунми, А. Навоий тасвир этган муҳаббат, ошиқлар ҳаёти бизнинг замонлардан ўзга замонларда бўлганини, умуман уларда замон мавҳумлигини ҳисобга олмадинг. Замон мавҳум бўлганда ёзувчи нисбатан эркин ҳаракат қилади. У шу йўл билан замоннинг икир-чикирларини тасвирлашдан озод бўлади. Бари бир ёзувчи замон моҳиятини англашидан чалғимаслиги керак, дейлик, замондошларининг Лайли ва Мажнунга бўлган муносабатлари замон моҳиятини ҳам англатади. Эҳтимол, ҳамма ошиқларнинг қисмати бир хил бўлганлиги учун уларни маълум бир даврда ёки асрда тасвирлаш шарт бўлмагандир. Тўғриси, буни изоҳлаб беролмайман. Бирорта Навоийшунос ёки ишқшунос олим чин ошиқларнинг муҳаббати нега ўз-ўзидан ўлдириш билан якунланишини айтиб берар. Мен Абдулла Қодирийнинг Отабек ва Қумуш муҳаббатини замонга боғлаб тасвирлагани ҳа-

қида гапираман холос.

Сен Отабек ва Кумуш муҳаббати никоҳдан сўнг бошлангани учун унинг илоҳийлигига шубҳа билан қарадинг. Шу боис Отабек мукамал, ҳаққа етган ошиқ даражасида кўтарила олмаган, деддинг. Сен адиб XIX аср муҳаббатини тасвирлаётганини билардинг-ку. Бу асрда мамлакатни ислом дини, шариат қонунлари бошқарарди. Шариат қондасига кўра бир-бирига номаҳрам йигит ва қиз ишқ китобини бирга ўқий олмайдилар. Бугина эмас бир-бирларига тўйиб тикила олмайдилар ҳам. Шариат бу жиҳатдан айниқса аёлларни маҳкам тутган, уларни гулини чет кўзлардан то вақт келгунча яширган бутуқдек асраган ва фурсат етгандан сўнггина очилишга рухсат этган. Кел, ўша ҳаяжонли ибтидони эслайлик:

«Отабек унга киргандан кейин янғаси ташқари чиқиб, эшикни ўзи кўрарли қия қилиб ёпди... Уйнинг тўрида ёнини Отабекка бериб рўмолини учини тутибми, йиртибми Кумушбиби турадир ва ким келди, деб ёнига қарамайдир. Рўмол тутиш билан машғул латиф қўлларни чет қўл келиб сиқди:

—Жоним!

—Ушламангиз!—деди ҳам сиқувчи қўлдан қутулиш учун орқага тисланди.

Титраган ва қовжираган бир товушда:

—Нега қочасиз?! Нега қарамайсиз?!—деди бек, Кумушбиби шу чоққача қарамаган ва қарашни ҳам тиламаган эди. Мажбурият остида ёв қараш билан секингина душманига қаради... Шу қарашда бир мунча вақт қотиб қолди. Шундан кейин бир неча қадам босиб Отабекнинг пинжига яқин келди ва эсанкираган, ҳаяжонланган бир товуш билан сўради:

—Сиз ўшами?»

Ёзувчи замон руҳини ана шу даражадаги аниқликда асарда бера олган.. Мабодо ёзувчи Отабек ва Кумуш муҳаббатини никоҳдан сўнг тасвирламаганда эди, бу ёлгон бўлиб чиқарди. Шариат қонунларидан хабари бор ҳар қандай киши муслим ва муслима ўртасида никоҳга ҳеч қандай яқинлик бўлмаслигини яхши билади. Шу боис А. Қодирий олий даражадаги бу ишқни замонга боғлайди. Тўғрироғи унинг замонга хос эканлигини

санъаткорона пайқайди ва ифода этади. Никоҳдан сўнги муҳаббат ҳам сен ўйлаган даражада ишқни камситадиган ибтидо эмас. Сен бекорга турмуш қурган, елкага ола хуржун тушган ошиқларнинг қачон ўзларига илоҳий қанот ясаб олишларидан ташвишландинг. Уларни оддий, тирикчиликдан ортмайдиган, турмуш эзиб ташлайдиган одамлар қаторига қўшдинг. Сенинг назарингда гўё ошиқлар фақат илоҳий қанот ясаш учун дунёга келадилару темир-тақаларини, хаспўшларини йиғиб, қанот ясашга тушиб кетадилар. Қанот битгандан сўнг уни тақадилар ва учиб кетадилар, шундайми? Йўқ, дўстим, ошиқлар севиб қолганларидан сўнг қанот ясамайдилар, умуман улар қанот ясашдек қора иш билан шуғулланмайдилар, аксинча улар қанот билан туғилдилар. Адиб бекорга «мавзунни мозийдан» танламаган. Мозийдан, XIX аср Ўрта Осиёсидан, ҳар қалай, қанот билан туғилганларни топиш, учратиш мумкин эди. Улар яшаш билан тирикчиликни бир-бирдан яхши фарқлай олган.

Сен инсон, ошиқлар тирик экан бахтли яшай олмайди, дединг. Муттасил тирикликни танқид қилдинг. Аммо ўз-ўзингга қарши чиққанингни сезмадинг. Ошиқларнинг илоҳий ишққа етишишлари учун елиб-югуришларини, машаққатлар орасидан юксалишлари ҳақида куйиб-ёниб гапирасану, тирикликни танқид қиласан. Ўзинг айтгандек, ошиқлар талпинган нарса ўлим эмас, чин ҳаёт бўлгач, тириклик ҳам шу ўлим каби маъно касб этмайди. Нега сен ўлимни ёқлайсану тирикликка бундай қарамайсан. Ўлим ва тириклик мазмун ва шаклга ўхшаш нарса эмасмикин. Мазмун ўзига мос шаклни ахтаради, унда вояга этади ва эскиргандан сўнггина уни тарк этади. Ўлим ҳам шундай эмасми? Биз ўлимни вужуднинг ҳаракатига нуқта қўядиган жараён эканлигини, яъни биттагина сифатини биламиз, халос. Агар гапларинг рост бўлса, ўлим руҳни вужуддан ажратиб ола биладиган, халос қиладиган, қутқазадиган ҳам кучдир. Яъни, ўлим ишқ мураббийсидир. Демак, бу ерда тириклик ҳам руҳ учун қанақадир улугъ хизматкор бўлиши керак. Эҳтимол, руҳнинг ўзи тирикликдир. Ахир руҳ тирик бўлмаса аршга нитила олмайдику. Кўряпмизки, масала сен ўйлаганингдан узоқроққа қараб кетяпти.

Сен А. Қодиринини ишқни тасвирлашда А. Навоий даражасига кўтарила олмаганликда айбладинг. Эмишки, бу асар сўнггида Отабекни авом қаторига тушириб қўярмиш. Аввало бунақа қиёслаш нотўғри хулосага олиб боришини айтай. Кейин А. Қодирий Отабек ва Кумуш муҳаббатини тасвирлашда А. Навоий даражасига бўлмасада, ўз даврининг энг илғор, энг маърифатли адиби, яъни ўзи даражасида тасвирлай олган. Лайли ва Мажнун муҳаббати қандай муҳаббат бўлса, Отабек ва Кумуш муҳаббати ҳам шундай. Илоҳий, тоза, аршга етган. Тўғри, бу ерда Зайнаб ҳам, мозий ҳам бегуноҳ.

Асарда мозий биттагина қиёфада тасвирланмайди, асарда нечта одам бўлса, мозийнинг қиёфаси ҳам шунчадир. Балки кўпроқ ҳамдир. Мозий ўтган кунларнинг уйи. Аммо нима бўлмасин, бу ошиқлар муҳаббатини ўқувчига етказишда восита эканини, кўзгу эканини унутмайлик. Отабек ва Кумушлар муҳаббати ана шу мозийгагина хос. Ана шу мозийдагина юксалади ва қиёмига етади. Бу мозийда ҳамма севишганлар бир-бирига ўхшаб кетади, ҳатто бир-бирларининг ҳаётларини такрорлайдилар. Сен худди шу ерда уста Олим ва Саодат муҳаббатини эсла. Уларнинг тўрт ошиқнинг тақдирлари бир-бирига нақадар ўхшаш-а. Наҳотки сен бунга назардан қочирган бўлсанг. Наҳотки уста Олимнинг «... сўнгга юзни ёруғ қилиб Саодат қучоғига кириш» деган гапини бемалол эшитиб (ўқиб) бўлса. Унинг юзни ёруғ қилиб дегани А. Қодирий тасвирлаган мозийнинг, замоннинг, шарнатнинг қонун-қоидаларини ўрнига қўйиб, эътиқодга қарши бормаи, деган эмасми, Уста Олим қисмати, муҳаббати асарга бежиз киритилмаганини биларсан ахир. Сен эса ёзувчи замон нуқтаи назаридан чекланган деган гап қилдинг. Сенингча, асар сўнггида, Кумуш заҳарланганданоқ Отабек ҳам Зайнаб заҳар солган атала товоқни маъшуқаси кўзи ўнгида кўтариб ичиши лозим эди. Гўё шундай бўлса, олам гулистон бўладигандек, тўғрими! Шунда унинг оғзидан сенинг нозик кўнглингга ўтиришмаган шалоқ сўзлар чиқмасди. Шунда Отабек ҳаққа етган ошиқлардек Кумушнинг ёнига бориб кўксига бошини қўярди-да, жон берарди ва икки ошиқ руҳи арш сари бир-бирига қўшилиб, сингиб парвоз этар-

ди, тўғрими? Шунда сенинг китобхонларинг турмушнинг, тирикчиликнинг чиркинлиги, Зайнабнинг ҳасади ҳақида ушлаб қўнгилни қаоартирмас, аксинча, илоҳий ишқ ҳақида ҳаёлларга толғиб юксақларга талпинар, юрагини то-зарттирар эди, тўғрими? Йўқ, дўстим!

А. Қодирини Отабек орқали фақатгина сен истаган «Лақа етган ошиқ» синмосини кўрсатиб бермоқчи бўлмаган. Тўғри, Отабекнинг асосий «касби» ошиқлик, аммо унинг «ҳунарлари»ни ҳам ҳисобга олмоғимиз шарт. Дейлик, унинг кимгадир, илоҳий ишқни тушунмайдиган ота-онага фарзандлигини ҳам унутмайлик. Фарзандлик бурчи масаласи ўз-ўзидан романдаги иккинчи бир асосий узан-қўнхотинчилиқка бориб боғланади. Бу эса жамият қонунига, қонун ижтимоий тузумга боғланади ва ҳакоза. Қўрпсанки Отабек битта ҳаракати билан бир нечта масалани бир йўла ҳал этиши керак. Отабекни тушунишни истасанг, асарни тирик вужуд, Отабекни эса унинг учун зарурий ҳаво, ҳаракати ёки нутқини нафас олиш деб ўйла. Вужуд ҳеч қачон жигар учун алоҳида, юрак учун алоҳида, қўл ва оёқлар учун алоҳида нафас олмайди. Бу биринчидан. Иккинчидан, асар сўнггида Отабек ўзини деярли йўқотиб қўяди. Яъни Қумуш заҳарланганини билган Отабек ҳам ҳақиқий ошиқлар келади-ган хулосага бориб қўйган. Янаям аниқроғи, у Қумуш билан бир пайтда заҳарланган ва ўзини ўлдирган, жонини жабборга, маъшуқасига топширган эди. Тўғри, А. Қодирини айнан шундай демайди, аммо сен юқорида келтирган дostonлар-у ғарб ишқий романларига асослашиб мен шундай дейиш мумкин деб ўйлайман. Бунга ўзинг мисол келтирган Лайли ва Мажнунни айтишим мумкин. Лайлининг ўлимидан хабар топган Мажнун ўша лаҳзада унинг ортидан жўнайди. «Фарҳод ва Ширин»да Фарҳод, «Тоҳир ва Зухра»да Тоҳир маъшуқалари ортидан ҳеч иккиланмай ўзларини қурбон қилади. «Телба»да князь Мишкин Настасья Филипповна вафотидан сўнг телба бўлиб қолади. Отабекнинг қисмати кўпроқ князь Мишкининикига ўхшаб кетади. А. Қодирини Отабекнинг телбаланишини гоаят ишонарли тасвир қилади. Мана ўша парча:

«—Билдим, билдим!—деди бечора Отабек.—Зайнаб,

Зайнаб, Зайнаб... Ифлос! Юборинг, юборинг, дарров юборинг!»

Отабекнинг сўзларига эътибор бер. У сўзларини тиш лаб, зарб ила, тортиб-тортиб айтяпти. Йўқ, мен унинг ҳолатини ифода қилолмадим, ўзинг худди шу сўзларни фиғонинг фалакка чиқиб айтиб кўр-чи. Ахир гирт телба кишигина шундай гапирмайдими? Телбалик, ақлдан озиш билан ўлим ўртасида масофа йўқлигини ўзинг яхши биласан. Айнан Отабек ва князь Мишкни телбалиги билан ўлимни назарда тутяпман.

Адибнинг «Бечора Отабек» дегани ҳам қаҳрамоннинг телба бўлиб қолганини англатади. Худди шу саҳифада адиб «Отабек телбаларча югуриб Кумушнинг бошига келди»,— дейди. Бу ҳолат Отабекнинг мукамал ошиқлигига яхши далил бўла олади.

Учинчидан, эсингдами, Кумушнинг вафотидан сўнг Отабек ўзини ўлдирмагани учун уни журъатсизликда айблаган эдинг. Шу ерда бир оз чекиниш қилай, майлими. Негаки, асар сўнггини жуда кўпчилик нотўғри талқин қилган. Шундай буюк адибнинг отилишига асар сўнгидаги воқеаларни, айниқса, Отабекнинг жангда ўлганини тушунмаган авом мунаққидлар ва сиёсатдонлар сабаб бўлган. Сен ҳам айна шу ерга ёпишиб олиб А. Қодирийни ҳам, Отабекни ҳам чекланганликда айбладинг. Яна бир гуруҳ танқидчиларнинг фикрича, бу ерда «ижодий норасоликлар» бор эмиш.

Сен асар сўнггида Отабекни таниб бўлмай қолади, у дафъатан ўзгариб кетади, деб хақрост рост айтдинг. Негаки, у энди телба бўлиб қолган, унга энди икки дунё бир эди. Тўғрироғи, унинг жасадигина одамга ўхшарди, руҳи эса сен истаганингдек Кумушнинг маъшуқасининг руҳига сингиб мангу висолга нозил бўлган эди. Жасад эса руҳсиз қолган бўлса-да, мусулмон жасади сифатида, «Ўтган кунлар»нинг бош қаҳрамони жасади сифатида ҳали кўп ишлар қилиши керак эди. Отабек ўлмаган бўлса-да, сен айтганингдек, бир йилдан ортиқроқ ёрсиз яшагани йўқ. Эҳтимол, бу Кумуш вафотидан сўнг ўн йил яшаганида ҳам ёрсиз яшамас эди. Бунга ишониш учун Саодатнинг вафотидан сўнг унинг ёди билан донм

бирга яшаган ва Отабек билан бирга юзини ёруғ қилиб кўз юмган уста Олимни эслашинг кифоя. Уста Олимнинг Отабеклик вазифаси борлигини алоҳида таъкидла- сак, арзийди. Энди сенга Отабек нега ўзини ўлдирмага- нининг сабабини айтай. Унга ўзини ўлдириш мумкин эмас эди. У табиатан эмас, жамиятан худкушликдан, сен назарда тутган журъатлиликдан маҳрум қилинган эди. Яъни, у мусулмон сифатида, диндор сифатида ўзини ўл- диришга ҳаққи йўқ эди. У гаплар Кумушбибига ҳам тааллуқли. Аммо бу гаплар ошиқ-маъшуқларнинг жисм- ларигагина тегишли. Сен шариятнинг худкушлик ҳақи- даги таъқиқидан яхши хабардорсан. Шу боис Отабек ва Кумуш ҳаққа етган ошиқлардек ўзларини ўлдирмайдилар. Шу боис бу илоҳий ишқ достонига Зайнаб арала- шиб қолади. Шу боис Отабек ўзига ўлим қидириб жанг майдонига жўнайди (уста Олим ҳам). Шу боис зукко му- наққидлар Отабекнинг ўлим—висол истаб гарангсиб юра- юра адои тамом бўлганини, ўлим уни бу саргардонлик- дан халос қиладиган ягона меҳрибон, раҳмдил мураббий эканини тушунмай, чор аскарларининг («оғаларимиз»- нинг) душмани бўлган деб ўйлайдилар ва Отабекни ярат- ган буюк адибни «оғалар» ўқига дучор қиладилар. Сен бўлса, уларнинг ўлими бевақт ажалдан фарқланмайди дейсан.

Дарвоқе, ўқувчининг кўнгли масаласи қолди. Ўқувчи- га нимани қандай қабул қилишни маслаҳат бермайлик. Майли, бу масала очиқ қолсин. Ўйлайманки, шундагина очиқ қолган бўшлиқ осонроқ тўлади. Эътирозларинг бўлса марҳамат.

БАХТИЁРЛИК ШУ ЭМАСМИ?

Мен бу қизчанинг ҳаётини узоқ кузатдим. У шунақанги ширин, шунақанги ажойибки... улгайиб қолишини ҳеч, ҳечам истамасдим. Аммо ҳаёт менга ўчакишгандай у соат сайин улғаяр—тўрт ёшдан олтига, олтидан ўн иккига ўтиб борарди. Елқувар поезддек, йўқ, тайёрадек, шамолдек, елдек, нурдек... Мен киприк қоқмай, нафасимни ичимга ютиб кузатардим. У ўн бешга тўлди. Ўн бешга. Аммо ўша-ўша ширин, ўша-ўша ажойиб. Мен ҳануз унинг улғайишини истамас, тўхтаб қолишини эса сираям истамас эдим. Юрак ҳовучланган. Нигоҳларим қизчада. Вужуд унутилган.

Ҳақинат нима?

Ҳақиқат оғирми?

Ўн беш ёшли қизча бирдан фариштага айланиб қолди. Рашқдан, ҳаётнинг риёкорлиги-ю инсоннинг ўз майлларига қуллигидан. Аслида булар майда нарсалар. Қизча, тўғрироғи, ҳақиқатнинг оғирлигидан фариштага айланиб қолди. Бу даҳшатли воқеани унинг ўзи шундай ҳикоя қилади: «Чинор барглари орасидан тушган ой ёруғида икковининг сочлари бир-бирига аралашиб кетганини кўрдим. Ё, раббий, бу қандай разолат, қандай разолат-а! Бутун вужудим дағ-дағ титрарди. Бир оз аввал уларга ғалати бир ўйин кўрсатиб қўйишга қарор қилган бўлсам, энди мени сезишмасин деб ўтакам ёриларди. Ҳақиқий қушга айланиб, бу шохлардан кўкка парвоз қилишни, осмондаги ой манзилида ғойиб бўлиб, бу дунёдаги одамларнинг юзларини кўрмасликни нечоғли истар эдим!...»

Иложи бўлганда фариштага айланиш бахтидан у ҳеч иккиланмай воз кечар эди. Мен ҳам унга қўшилиб изтироб чекмаган бўлардим. Аммо бу қари, найрангбоз ҳаётга бир нима деб бўладими? У доимо бахтсизларга бахтсизлик, бахтиёрларга бахт ато этиб келган.

Аслида, энг оғир дамларда аёлнинг фариштага айлана олмаслиги катта бахтсизликдир.

Ахир, ҳақиқат Ер шаридек оғир. Уни забардаст, тоза юракларгина кўтариб юра олади. Бунинг учун вужуд осмондек бўлиши керак. Осмондек ойли, қуёшли, ерли,

тўрт фаслли, чақмоқли, қорли, ёмғирли, саховатли осмондек. Қизча ўзининг фариштага айланиб қолганидан қаттиқ ўкинди. Тақдирга лаънатлар ўқиди. Фариштага айланиш катта жуда катта бахт бўлиб, уни кўтариб юриш ўн беш ёшли қизчага хийла оғирлик қиларди-да. У бахтини бошқаларга улашди. Ҳаёт фақат қари, найрангбозгина эмас, буюк донишманд ҳам. Қизча неча кишига бахт улашган бўлса, ҳаёт ўшанча кишининг бахтини унга инъом этди, этаверди. Фаришталик қизчани жонидан тўйдириб юборди.

Фаришта-қиз энди дақиқа сайин улғая борди. Осмондек, ойли, қуёшли, ерли, тўрт фаслли, чақмоқли, қорли, ёмғирли, саховатли осмондек бўлди. Унинг ҳақиқати ҳам дақиқа сайин оғирлашаверди. Ана шундай кунларнинг бирида:

«— Бечора.... гинам! .... чиндан ҳам жигарингдан уриб қолибди!

...

— Қўйвор, қўйвор дейман сенга! Усти бошимни йиртасан! Одамлар кўрса шарманда бўламиз, худо хайрингни берсин, бундай қилма.

— Сўзингни қайтариб ол...

— Хўп, қайтариб олдим. Нима десанг қиламан, лекин мени қўйиб юбор.

— Аммо юз хотир учун эмас, мени алдаб қўйиш учун эмас.»

У фариштадан аёлга айланди. Айланди-ю қўрқиб кетди. Чақмоқдек ғазабга минди. Неча-неча юракларни ёқди, куйдирди. Ўзи ҳам куйиб қақраб кетди. Фаришталик аёллик олдида кўзгуга ўхшаш бир нарса экан, холос.

Уни унаштириб қўйишди.

Аслида ҳам энг оғир дамларда фариштанинг аёлга айлана олмаслиги катта бахтсизлик саналади.

Мен ўша-ўша—вужуд унутилган ҳолда ўтирардим. Кўзларим очиқ ҳолда ҳеч нарса кўрмас, юрак қалдирроқдек шовқин соларди.

Уни унаштириб қўйишди.

Бахтли бўл, ...!

Бахтдан кечиш икки карра бахтдир.

У кетди. Хонадонини, қишлоғини, азияларини ташлаб кетди. Ҳақиқатни ундан шундай йўл тутишни сўради. Қўрқа-қўрқа, севина-севина қоронги йўлларга пинҳона отланди у.

Унинг нега кетганини ўзи қолдирган мактубдан билишди-ю, нима учун бахтдан кечганини билишмади. У кейинроқ холасига: «... эшитганингиздан кейин менинг отимни тилга олишдай паст ишдан ўзингизни сақлашингизга аминман. Яна шунини ҳам билиб қўйиншингиз керакки, оғизга олиб бўлмайдиган бу ...ни уялмасдан, ҳайиқмасдан сизга ёзаётган нонқўр, тарбиясиз қиз, агар унга рўпарў келгандай бўлсангиз, кирчи хотин жанжалини қилишдан ҳам тоймаиди», деб ёзиб юборди. Мен севиначи, унинг журъатига тасаннолар ўқирдим. Юрагим шу қадар шовқин солардики, қулогим битиб ҳеч нарса эшитмай қолдим. Ахир ёзганларининг ҳаммаси ёлгон эди-да.

У кимлардир томонидан гуркираб ўсаётган чакалак зорга айлантирилган ҳаёт оралаб кетяпти. Бу чакалак зорда на бир чироқ, на бир сўқмоқ бор.

«— Бу ишда янгилигингиз кўриниб турибди. Министрликда танишингиз йўқми?»—

Темирга айланиб қолган котиблар, ходимлар, ўринбо-сарлару нозирлар унинг ҳақиқатни мардонавор кўтариб юрганини кўрмадилар. Унга «ажойиб бир нарса» сифатида қарашдан нарига ўтмадилар. Рад жавоби берини учун оғизлар карракдек очилиб эшикдек ёпиларди.

«— Танишингиз борми-йўқлигини шу вақдан сўраган эдим, қизим».

Инсон йўли узун эмас. Ҳар бир инсон йўлининг сўнгида бир уюм тупроқ билан белги қўйишади. Аммо ҳеч ким ўз йўлининг сўнгида ўша бир уюм тупроқни ўз қўлларини билан уя олмайди. Буни бошқалар ўзларининг беҳад паришонхотирликларидан сақланиш учун адо этадилар. Инсон ўз йўлига қўйилган, бу белгидан бошқа ҳамма тўсиқлардан ўта олади.

«... ўша оқшом...га қайтаётганда суюнганидан учиб борарди. Бундан буён у ҳам ўз номини ўзи топадиган инсон эди. Энди ҳеч ким унга номини марҳамат ва ҳимоят аталган шафқатсиз ҳақорат тошини ота олмас эди.»

Мана, мен ҳануз уни киприк қоқмай кузатяпман. Ўзимга: Фариштага айланмаган аёл ўз ноинини ўзи топа оладими? Аёлга айланмаган фаришта-чи? — деб саволлар беришман. Мен бу саволларни унинг ўзига берганимда нима бўларди. Бундан мени яратганининг ўзи асрасин! Мен бир кузатувчи, томошаталабман, халос. Унга савол беришга ҳаққим йўқ менинг. У менинг кўз ўнгимда бутун ақидалар чегарасини матонат билан бузиб келди. Бузиб бормоқда.

Ана, у яна йўлда. Чекка бир вилоят. Мусофирхона. Ёлғизликнингми, соғинчнингми қайси бири даҳшатлироқ, қайси бири юракни кўпроқ музлатишини ажрим қилмай ўтирибди. Аммо инсонлик деб аталган буюк йўлдан чекинишни ҳали ўйлаб кўрмаган, балки ўйлаб кўрмас ҳам.

«— Вой айланай, хоним, сизни ёмон кўрган одам олдида нега ўзингизни хор қиласиз. У сизни урса, сиз ҳам уринг, аламдан чиқасиз.

— Айланай, синглим, ахир, у кўз очиб кўрганим-а. «Онадан кечилар, ёрдан кечилмас».

— Сени алдаган эркакни қандай қилиб севиб бўлади!

— Ҳали ёшсиз, синглим. Ишқ ўтида ёнмагансиз. Худо бошингизга солмасин.

— Мен бир қизни биламан: тўйига икки кун қолганда унашиб қўйилган кишига бошқа бир хотин билан юриб алдаганини биллиб қолгану унашилганда таққан узугини ўша ҳаёсмизнинг юзига отиб, бегона юртларга бош олиб кетиб қолган.

— Яра янгилигида огримайди, сингилжон».

Менинг дамим ичимга тушиб кетди. Ўзи жиннилардек уёқдан буёққа юрар, жазаваси қўзиб борарди. Раҳмсиз сўзларнинг ўткир қирралари унинг ярасини қаттиқ тирпаган эди. Мен энди уни бутун бир бошли яра, тирналган яра қиёфасида кўрдим. Мусофирхона бўлмасини соғинч, ёлғизлик, ишқ ярасининг ҳиди тўлдирди. Нафас олини ғоят оғир, олмаслик ундан ҳам оғир.

Атрофимизга бундай қарасак, ҳамма нарсанинг чегараси бордек кўринади. Аслида, нарсаларга чегарани ўзимиз ўрнатамиз. Улғайганимиз сари чегарани ҳам торайтириб, охир-оқибатда ўзимизни буткул чеки-чегарага

ўраб, чирмаб ташлаймиз. Табиатан эса нарсалар чегарасиздир.

Бахтсизликнинг чегараси борми?

Бахтинг-чи?

Алдову риекорлик, садоқату вафосизлик, соғинчу висол, ишқу бардошнинг чегараси борми?

Чегара—мақсадсиз кишиларнинг ҳимоя девори.

Уни алдашди. У бу булганч дунёнинг нақадар чегарасиз эканлигидан ҳайратга тушди. Аммо ҳайрати бир дақиқагина давом этди, холос. Зеро, унга тўхташ, ўқиниш, дили сиёҳликка бориб ўтириб тўғри келмасди. Негаки, алдовларга сўнги бир йил ичида илк мартаба дуч келмаётган эди. Янаям тўғрироғи, у йўлга алдову лўттибозликларни, булар атрофида қанчалик кўп бўлмасин, босиб янчиб, ундан ҳузур қилиш учун отланмаганди. У буларнинг тилга олишга арзимас нарсалар эканлигини аллақачонлар пайқаган эди. У бахтсизликнинг, бардошнинг чеки-чегарасиз эканлигини яхши биларди. Ҳаёт ато этган ҳар бир бахтсизлик билан у ўзини синар, юксалар, аммо катта изтиробда яшар, ҳаётдан эса: «... ўша дақиқаларнинг аччиқ аламларига чидаган малак сабридан менга ҳам бир оз бер. Мен ҳам азобларимни, аламларимни йиғисиз, оҳсиз кечирай», деб сўрарди, холос.

У улғайган сари унга бўлган меҳрим тобора ортиб борди. Аввалига мен унга ўз қизалоғимдек қарагандим. Ун тўрт-ўн беш ёшларида у менинг ҳам қизалоғим, ҳам энг ширин сингилчамга айланди. Кузатувим лаззатли бир қўрқув, унинг тақдиридан ташвишланиш туйғуси билан омихта бўлиб кетди. Аммо буларнинг ҳаммаси беҳуда бўлиб у ҳеч бир нарсага муҳтожлик сезмай улғайиб борарди. Мана у йиғирмага тўлаяпти. Бу йиғирма йилда инсон, аёл нимани ўрганиши лозим бўлса, ҳаммасини билади. Энди мен унга ҳам қизалоғим, ҳам ширин сингилчам, ҳам энг қадрдон дўстим сифатида қараяпман. Унинг ҳар бир ҳаракатидан кўпдан кўп фазилатлар топар, севинар, бошим кўкка етарди. Аммо ичимни нимадир узлуксиз тирналарди. Ҳатто кўзларимни чирт юмиб олиб, кузатувдан воз кечиш даражасига тушиб қолардим. Айниқса... уни аргимчоққа учишга таклиф

этишганида.

Муаллимлари ўқувчи қизлар аргимчоқ баҳона унга яхшилик қилмоқчи булишар, аммо бу яхшилик унинг қўлларини титратиб, оёқларидан мадорни олиб қуйиши, рангини бўздай оқартириб юбориши мумкинчилигини хаёлларига ҳам келтиришмасди.

« Бекорга овора бўлаяпмиз... Сен, чиндан ҳам учиндан қўрқяпсан. Юзинг докадай оқариб кетди, йиқиласан».

Мен эса унинг қачонлардир холасига айтган гапларини ичирлаб такрорлайман: «... Менга ишониб бўладими? Бошимда минг хил фикр. Аргимчоқ учаётганимда шайтон ўлгур «Ҳанда, ҳайда, пича тезроқ, тезроқ» деб турткилайди. «Ундай дема, ёнимда ёш бола бор!» — деб лавоб берсам ҳам қўймайди. «Ҳайда, ҳайда. Яна пича тезлат, тезлат, шима бўлиб қоласан!»—деяверади. Агар, дарахт шохлари, япроқлари жўр бўлишиб: «Ҳайда..., ҳайда...!» дея беришадди. Шунча ҳайда-ҳайдага бир бечора... қандай чидаб тура олади. Ўзингиз ўилаб кўринг, ахир!»

У ана шундай шайтон қиз эди. Энди аргимчоқни кўргандан ранги оқара бошлайди.

Мен ҳам безовталаниб, жонимда жон қолмади. Қўлларим бейхитёр қабоқларимга чўзилди. Қани энди кўзларимни чирт юма олсаму ҳеч нарсаги муаллималарини, ўқувчи қизларини, уни, айниқса аргимчоқни кўрмасам. Кўзларимни юмдим, аммо: унинг аргимчоққа оёқ қўяётганини аниқ кўриб турибман. Мана, аргимчоқ тебраниб, унинг қўллари қалтирай бошлади. Устига устак, бу манзара ёнида бошқа бир манзара пайдо бўлди. Икки аргимчоқда, икки у. Бирини секун, иккинчисини шитоб билан учяпти. Бирида жимлик, иккинчисида:

« - Бас-а.

Буни сиздан сўраш керак.

Мендан сўралса, йўқ.»

Унинг ҳар бир лаҳзаси ана шундай изтиробларга тўла эди.

Уни ким-кимлар суймади. Ортидан неча-неча йигитлар эргашмади. Унга дугоналари неча-неча бор: «Сиз шу қадар хушчақчақ, яхши, жонон қизсиз, лекин яшаш гаштини билмайсиз» деб айтишди. У ҳеч бир нарсга бепарво қарамади. Бепарволик унинг табиатига ёт эди. Аммо парво билан ҳам қарамади. Бу ҳам унинг таби-

тига ет эди. У ўзининг кимлигини ўзгалардан кўра кўпроқ биларди.

Унга тухмат қилишди. Унинг ҳақида миш-мишлар тарқатилди. Ҳар қадамни кузатишиб, чидаб бўлмас даражада гийбатлар тўқилди. Уни ҳаётга боғлаб турган ришгалар ҳам ингичкалашиб узилар ҳолатга тушиб қолган бир пайтга тўғри келди булар. У кечалари ўлим билан суҳбатлашиб чиқа бошлади. Ўзини ўлимга топширмоқчи эканлигини аитар, аммо ўлим сукут сақлар, рад этар, яшашга, бахтга ҳаққи борлигини уқтирарди: «Шундан оғир аҳволимни сен ҳам оғирлаштирма», деб унга ёлворарди ўлим. «Сен одамларнинг мен ҳақимда тўқиган латифаларига ишонма,— дерди ўлим,— улар доимо: «Яхшилар бахтсиз яшашади, яхчиларни ўлим тез олиб кетади», деб гапиришади, менинг номимдан ўзлари иш кўришади, мени тушун, мен кўп жойларда ва кўп вақтлар ўз нусхаларимга тўқнаш келиб қолганман. Сен уйдаман: кўчадами— қаерда бўлмасин— ўлимга дуч келсанг ишонма, у мен бўлмайман. Менинг ҳам сенники каби ўз йўлим, ўз билганим бор. Мени йўлдан оздирма, ёлворама сенга,— дерди ўлим.

У тушунди. Ўзидаги ожизликларни енгишга ҳаракат қилди. Енгди. Ва манзилга яқин қолганини ич-ичдан сездди. Ўзининг қудратли куч эканига ишонди.

Ана, у ўз мақсадига рўпарў турибди. Йиғирма йил деганда у ана шундай бахтга муяссар бўлди. У дунёдаги буюк кишилардан бири. Аммо унинг на сўзларидан, на бир ҳаракатидан ўзига бино қўйишдек нуқсон сезилди. Гўё у одам боласи эмасдек.

Ҳақиқатан ҳам: «У одам боласи эмас, Чолиқуши.»

Бахтиёрлик шу эмасми?!

Мен Чолиқуши ҳаётини узоқ томоша қилдим...

Юрак ҳовучланган...

Нигоҳларим Чолиқушида...

Вужуд унутилган...

Бахтиёрлик шу эмасми?!

ИЗЛАНИШ ИЗЛАРИ

60-йиллар воқелиги ўзбек адабиётида, айниқса, ўзбек шеърлятида янги кўтарилишни вужудга келтирди. Эркин Воҳидов («Тонг нафаси») ва Абдулла Орипов («Митти юлдуз»)нинг пайдо бўлиши ўзбек шеърляти учун янги бир юксалиш пайдо бўлаётганини кўрсатди. Бу икки шоир изидан учинчи бир талант Рауф Парфининг қисқа вақт ичида шеърлятимизга кириб келиши 60-йиллар адабиётида катта воқеадир. Бу авлод ўзбек шоирларининг мустақкам замини ва келажакка эга бўлган авлоди. Бу авлод шеърляти қамрови янада кенганди. Улар жаҳон шеърляти талқибаларини дадиллик билан татбиқ эга бошлашди. Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов ўрис классик шоирларига кўнроқ мурожаат этган бўлсалар, Рауф Парфи ўрис ҳамда жаҳон классик ва ҳозирги замон шоирларига мурожаат этди. Ўзбек шеърлятининг бу хусусиятлари ҳақида Озод Шарафиддинов «Замон, қалб, поэзия», Иброҳим Гафуров «Шеърлят-изланиш демак» иктобларида қайд этиб ўтганлар. О. Шарафиддинов 60-йиллар поэзия ҳақида ёзади: «Ҳа, бугунги поэзиямизда— даврнинг мусаффо шабадаларидан тўйиб-тўйиб нафас олаётган поэзиямизда изланиш руҳи ҳукмрон, унинг қалби халққа астойдил хизмат қилиш иштиёқи билан тепмоқда; замонавийлик унинг либоси эмас, қалби; у тараққиётнинг поғонасига далил қадам қўйган. Бу поғонадан янги уфқлар очилади. Поэзиямиз бу йўлдан бориб, ҳаммага манзур бўладиган янги-янги поэтик дурдоналар яратиши мумкин». Шунингдек, «Ёшлар лирикасининг, деб ёзади И. Гофуров «Замонни англаш—замон тўйғуси» мақоласида 60-йиллар шеърляти хусусида,— мундарижаси бой, уни қисқагина қилиб айтиб тугатиб бўлмайди. Бунинг устига давр янги шаклларни талаб қилипти, эскиларини янги мазмунга бўйсундиришдек яласорат тақозо қилмоқда.

Ана шу мунаққидлар тилга олган давр шеърлятида бугунги кўннинг ҳассос ва забардаст шоири Рауф Парфи ҳам бор эди. У замон талабларини, замон тўйғусини бутун моҳияти билан англаган ҳолда шеърлятимизга кириб келди.

Рауф Парфининг ўшандан буён «Карвон йўли» (1968), «Акс садо» (1970), «Хотирот» (1974), «Кўзлар» (1978) ва «Қайтиш» (1981), «Сабр дарахти» (1986) каби тўп ламлари чоп этилди.

1966 йил «Шарқ юлдузи» журналининг илк сонида Рауф Парфининг ўндан ортиқ шеърлари эълон қилинди. Бу шеърларга шоир А. Мухтор ёзган «Оқ йўл»да шундай деган эди: «Рауф Парфи менимча, ҳеч кимникига ўхшамаган овоз билан куйлай бошлади. Бундай шоир ижодининг бошданоқ шеърятга янги бир ранг, сарин бир нафас қўша бошлайди.

Рауф Парфи ҳар бир шеърида одамнинг мураккаб руҳни дунёсидаги бирон ҳолатни тутиб олиб суратлайди. Бу—қийин ижодий процесс. Лекин Рауф Парфи сатрларида бу қийналиш сезилмайди. Улар гўё осон кўчгандек, равон, табиий, самимий». Бу—шеърятимизга эндигина кириб келган шоирнинг илк шеърлари ҳақидаги гаплар.

Биз Рауф Парфининг илк ижод йилларини шартли равишда шоирнинг изланиш даври деб атадик ва уни иккига ажратдик:

а) бармоқдаги изланишлар;

б) сарбастдаги изланишлар:

Рауф Парфи ижодидаги изланишларга эҳтиёж қандай пайдо бўлди? Жавоб ўз-ўзидан ижодий анъана тушунчаси билан боғланади. Шоир «Энг узоқ ёзилган таржиман ҳолим» шеърида шундай ёзади:

Дарс: Алишер Навоидан то Абдулла Ориф.

Александр Пушкиндан то Виктор Соснора.

Кейин мен билган шоирлар...

Демакки, ҳар бир шоир қаршисида энг аввало ижодий анъанани, устозлар тажрибасини чуқур ўрганиш вазифаси туради. Рауф Парфи «Алишер Навоидан то Абдулла Орифгача, Александр Пушкиндан то Виктор Соснорагача бўлган шеърятни ўрганар экан, қандайдир бошқача—ўзига хос куйлаш шеърят шартларидан бири эканини уқади. Аммо қандай? Бу масала ҳеч бир ижодкор учун осон ҳал бўлавермайди. Ўз овозини топишга интилган бошловчи ижодкор кўп йўлларга бир-бир «меҳмон» бўлиши аниқ. Ижодкорлар фаолиятларининг ана шу даврларида тақлид билан юзма-юз келадилар. Куч-

дилар тақлидни енгиб, олға интиладилар.

Рауф Парфининг илк шеърлари билан таниш киши уларда Усмон Носирнинг таъсири борлигини найқайди. Усмон Носир шеъриятидаги фикрни оҳанг орқали ифода этиш санъати, лирик қаҳрамондаги истиқболга ишонч ҳар бир шеърхонни ўзига тортади. Бу жиҳатлар энди-гина шеър ёзишни бошлаган Рауф Парфини кўпроқ мафтун этган бўлиши ҳам мумкин. Масалан:

Усмон Носир: Олдимда кутадир имтиҳон—
Мен оғир жангларда бўларман.
Насима! Бу кунги иссиқ қон
О, балки тўкилар... Ўларман...
Олдимга кутадир имтиҳон

Рауф Парфи: Майли, ҳали бор имтиҳон,
Хув, олдинда буюк орзу,
Уфқ ёриб кетмоқда у.
Хув, олдинда буюк инсон:
Майли, ҳали бор имтиҳон.

Бундай мисолларни Рауф Парфининг «Йиллар, бераҳм йиллар», «Узоқдан чироқлар кўринар...» каби шеърларидан ҳам келтириш мумкин.

Ижодий таъсир ва тақлид тасодифий ёки жўн ҳодиса эмас. Бу ҳодиса бошловчи шоирлар учун «сеҳрли кўзгу» вазифаси ҳам ўташи мумкин. А. С. Пушкин тақлид ҳақида қонданамо гап айтган эди: «Истеъдод—табiiий нарса, унинг тақлид қилиши эса калтабинлик туфайли вужудга келадиган ўғирликдан иборат бўлмай, балки буюк даҳолар изидан боришга интилиб, ўз қобилияти кучига қаттиқ ишонишдан, ўз истагини чуқур ўрганиб туриб, унга иккинчи ҳаёт бахш этишдан иборат». Энди Рауф Парфи лирик қаҳрамонининг юқоридаги мисолда келтирилган «Хув, олдинда азиз инсон», деганини эсланг. Балки у Усмон Носирдир, балки у бугунги Рауф Парфидир.

Бу ўрганишлар Рауф Парфига шеърят эшигини очди. Шоир мазмунининг ифода усулларини кенгайтириш учун бадний тил воситаларидан ўзига хос фойдалана бошлади. У мазмун билан тўйинган оҳангни излар экан, ҳар бир

ҳарфнинг юрагидан чиқаётган товушларга, бошқа ҳарф билан қўшилганда қандай садо чиқаришига қулоқ тутади. Эвфония* ва омоним каби фонетик ҳодисалардан, қофиянинг бир неча турларидан фойдаланиб, табиат ҳодисаларини чуқур ўрганиб шеърларнинг бадний шакллантиради:

Совуқ юракларга ўт қалаб,
Ўзи бериб ўзига баҳо.
Мангуликнинг нағмаси ила
Талпинади ўлкада беҳор.

Банд мазмунан ҳам, бадний жиҳатдан ҳам Рауф Парфига хос. Баҳорнинг эзгулигини шоирнинг «ўт қалаш», «баҳо бериш» ва «талпиниш» тимсоллари орқали қийналмай кўз олдимизга келтира оламиз. Бундан ташқари, эзгу ишнинг тўлқинлаштириши, шундай ишларга илҳомлантириши лўнда ифода этилган. Қофиялар янги. Банднинг мисралари классик шеърятимизда «Эънот» деб аталадиган санъат билан қофияланган. Бу санъат қофия учун фойдаланилаётган сўзлардаги бир—етакчи товушга эга бўлган ҳарфларга асосланади. Бу ердаги биринчи, учинчи сатрлар «а» ҳарфнинг; иккинчи, тўртинчи сатрлар «о» ҳарфининг товуши асосида қофияланган. Яна бир мисол:

Ёмғир ёғар, шўғалаб ёғар,
Томчилар, томчилар сочимга.

Товушларнинг мослаштирилишига қаранг. Аввало туроқда, сўнг сатрда, кейин эса банд ва шеърда юз беради. «Ёмғир ёғар»—туроқда. «Ёмғир ёғар, шўғалаб ёғар»—сатрда. Ва ҳоказо. Худди ёмғир томчиларининг унларидек сўзлар оҳанги ҳам навбатма навбат таралиб, уйғунлашади. «Томчилар» сўзнининг омоними ёмғир томчилари монанд кетма-кет келиб, завқни қўзғатади. Натига ҳатто қутилгандан зиёда, яъни, ёмғир заминини қан-

* Эвфония—қофия, аллитерация, товуш такрорлари, ассонанс каби кучли оҳангдорлик тугдирувчи фонетик усуллар.

дай яшатса, ёмғир оҳангига тўйинтирилган шеър ҳам руҳимизни шундай яшнатади.

Рауф Парфи шеъриятидан юқоридагидек мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Унинг бутун шеърияти товушлар уйғунлашиши санъати билан йўғрилган. Рауф Парфи шеърый шаклларнинг* назмдаги мавқеи ҳақида яхши хулосалар чиқарган ва сонет, рондель, танка, хокку каби шеърый шаклларда тадқиқотлар қилган ва улар тажрибага айланган.

Масалан:

СОНЕТ. Бунда асосан бағишловлар яратилади. Унинг бу табияти Петрарка, Шекспир, Шиллер ва бошқа даҳолар ижодиётидан маълум. Ҳозирги замон жаҳон шеъриятида сонетнинг имкониятлари бир қадар кенгайтирилган. Рауф Парфи бу анъанани ўзига хос давом эттирмақда. Унинг сонетлари фақат маҳбубагагина эмас, Ватанга (уч сонетдан иборат «Ватан», уч сонетдан иборат «Оғриқ» асарлари), классикларга ва тарихий шахсларга (Бетховен», уч сонетдан иборат «Микеланжело севгиси», «Александр Ульянов»), буюк санъаткорлар, улар яратган машҳур образларга (уч сонетдан иборат «Ҳамлет», «Чингиз Айтматов» (ва шу каби муқаддас инсонларга ва идеалларга муҳаббатининг бағишловлари ўз аксини топган.

Рауф Парфи ўзбек шеъриятида сонетнинг имкониятларини кенгайтириш билан бирга бағишлов руҳидаги шеърларнинг кўпгина имкониятларини очди. Шу ўринда Аққад Мухторнинг Рауф Парфи изланишларига тўхтала туриб, унинг сонетлари ҳақида: «Қайтиш» китобидаги сонетлар эса санъаткорона ишланган, деб катта баҳо берганини айтиб ўтиш керак. Мунаққидлардан Нуъмон Раҳимжонов шоирнинг уч сонетдан иборат «Ҳамлет» шеърига тўхталар экан, «Шоирнинг лирик қаҳрамони буюк асримизда кўрсанг-чи буни...», дея изтиробга тушади. Бу бежиз эмас, негаки: «Хилқатнинг ёвуз бандаси, не бало солгайсан маъсум бошларга? Бўғилиб ётгандир виждоннинг саси». Шу боис ҳам қаҳрамон «Қара,

* Шеърый шакллар деб, рубонӣ, мухаммас, сонет каби форма назарда тутилган (муаллиф).

қайлардадир ер ранги шафақ, қариган туйғулар судранар гижим»,—дея куйинади; ёвузликдан, хилқатнинг ёвуз бандаларидан оламни, ер юзини нурафшон этти дарди билан ёнади», деб Рауф Парфи сонетларига яхши баҳо беради. Ҳақиқатдан ҳам сонет формаси устидаги шоир изланишлари шеърятимиз учун бениҳоя аҳамият касб этади.

Рауф Парфи тадқиқот этган шакллардан яна бири — РОНДЕЛЬ. Ронд—юмалоқ сўзидан. Унда шеър 13 мисрадан иборат бўлиб, кесма қофияга асосланади. Ронделнинг банд тузилиши ўзига хосдир: биринчи ва иккинчи бандлар тўрт мисрадан иборат бўлиб, учинчи банд эса беш мисрадан иборат бўлади. Бундан ташқари, ронделда айрим мисралар ўз ҳолича ёки бироз ўзгаришлар билан такрорланиб келади». Бу шакл ўзбек шеърятини да янги, аслида эса қадимги француз шеърятиники. Рондель ихчамлиги ва шоирга қўядиган талаблари жиҳатдан ўзига хосдир. Лирик қаҳрамоннинг маълум бир ҳолатини 13 сатрда ифодалаш шоирдан теран фикрлашни талаб этади. Айнан ёки ўзгаришлар билан такрорланадиган сатрлар нозик дидни; мазмунни аниқ етказадиган туйғули сўзлар ва қофиялар ахтаришни талаб этади. Бу шаклбозликка олиб боради деб қўрқмаслик керак. Негаки, нўноқ шоир қандай шаклда ёзмасин нўноқлигича қолаверади.

Рауф Парфи ронделларидан бирини кўриб чиқайлик. Бу—«бу кун менинг юрагим бўм-бўш». Унда лирик қаҳрамоннинг бир кунлик ҳолати чизилган. Бу ҳолат унинг фожиасига ҳам ўхшаб кетади. Шу боисдан назм учун мавзу бўлган бўлса ажаб эмас, негаки бундай ҳолатга лоқайд қараш ҳам бир фожиадир.

Бу кун менинг юрагим бўм-бўш,
На нидоси, на-да тилаги.
Ҳеч бир нарса жалб этмас уни
Бу кун бўм-бўш менинг юрагим.

Бу банддаги илк сатрнинг такрорланиб (айнан эмас) келиши шеър темаси ҳақида хабар беради. «Юракда на нидо, на тилак бор. Ҳеч бир нарса уни жалб этмайди— бўм-бўш». Илк банд шеърхонга бўм-бўш юрак ҳақида

етарли тушунча беради. Лирик қаҳрамон бу кун деяётгани учун шеърхон нидо ёки тилак унда умуман бўлганмикин, деган ўйга боради.

Ҳолбуки, мен оҳанг истардим,
Муסיқа эди-ку ҳар япроқ.
Шеър ҳажрида ёнардим кеча,
Бу кун бирор қофия ҳам йўқ.

Бу бандда биз излаган жавобгина эмас, бўм-бўш юрак соҳибни ҳақида ҳам маълумот бор. Энди лирик қаҳрамон шоир эканлигини, шоир бўлганда ҳам ҳар япроқни муסיқа шаклида кўрадиган эканлигини, юрагининг бўм-бўшлик ҳолатидан азоб чекаётганини биламиз.

Шундайин сўррайган бемаъно
Юлдузларнинг нури санчилар.
Қандай эди эсламоқ маҳол
Афсоналар айтган кечалар.
Бу кун менинг юрагим бўм-бўш.

Сўнгги бандини ўқиб бўм-бўш юракни тасаввурда кўра оламиз. Унга юлдузлар нури ёруғлик тимсоли бўлиб туюлмади, балки санчилади. Афсоналар айтган кечалар хотирда йўқ. Бу азоб, азоб ва яна азоб. Бундай ҳолат фақат лирик қаҳрамон—шоирда эмас, ҳар бир кишида бўлгандир ва бўлиши мумкин. Фақат бир кунгина эмас, юраги бир умр бўм-бўшлар ҳам атрофимизда анчагина. Лирик қаҳрамон ўзининг бу ҳолатига қайғуриш билан бўм-бўшлик инсоннинг маънавий фожиаси эканлигини уқтиради. Ва ҳар бир киши ўз юрагига нималар даркорлигини билиш лозимлигини, демакки, уни бу фожиадан асраш йўлларини ўргатади.

Биз кўриб ўтган ронделни юракни ўрганиш йўлидаги муҳим асарлардан бири дейиш мумкин. А. Ориповнинг «Юзма-юз», «Ўйларим», Э. Воҳидовнинг «Тирик сайёралар», М. Солиҳнинг «Мен тушлардан...» ва бошқа шу каби шеърларини «юрак» мавзусида яратилган асарлар сифатида қараш мумкин.

Р. Парфининг юқоридаги шеъри фақат оригиналиги билан эмас, шундай ўзига хосликни таъминлайдиган шакли билан ҳам ажралиб туради. Рауф Парфи ронделда

«Хайрлашдик...», «Мен ўткинчи...», «Бу хафа кеча кечар...» каби асарлар яратиб, шеъриятимизни янги бир шеърый шакл билан бойнтди.

Шоирнинг шакл устидаги изланишлари сонет ва ронделлар билан чекланмайди. У япон шеъриятидан «танка»*, «хокку»** каби шаклларни ҳам ўзлаштириб шеъриятимиз хазинасига қўшди.

«**ТАНКА**»—япон шеъриятида қадимданоқ қўллалиб келинаётган поэтик форма. Қадимда японлар уни «қисқа қўшиқ» деб аташган. Унинг ҳам ўзига хос техник талаблари мавжуд. «Танка» ҳақида академик Н. Конрат шундай маълумот беради: «Ҳали ўрта аср шеъриятидаёқ, унинг ўлчов бирликлари қабул қилинган эди. Бу мезон кўп асрлар мобайнида ўз кучини сақлаган. Бу—беш ва етти бўғинли сатрларнинг алмашиб туришидир. «Танка»—3 ҳижоли шеър бўлиб, уларнинг жойлашиши (узилган жой—пауза билан бирга. Таъкид Н. Конратники) қуйидагича: 5-7-5-7-7. Илк уч ўлчов бирлиги биринчи бандни (ёки биринчи шеърни—Н. К.) кейинги иккисиникинчи бандни ташкил этади».

Р. Парфининг бу шаклда ёзилган шеърларини кузатар эканмиз, уни биров ўзгартириб бармоқ вазнининг ўлчов бирликларига мослаштирганини кўрамиз. Масалан:

Сен-ла кўришмоғим керак. Албатта. - 11 хижо
Не учун? Билмайман. Албатта керак - 11 хижо
Тахминан, мен сенга—дунё қоронгу, - 11 хижо
Дунё бир бедардир—каби сўзларни - 11 хижо
Айтмоғим учун сен кераксан менга. - 11 хижо

Аввало бу шеърларнинг мазмунига, кейин ўлчов бирликларига тўхталайлик. (Р. Парфи шеърларини таҳлил этаётганда шеърый шакл талабини унутмаслик керак. Бу ҳақда қуйироқда тўхталамиз. (Бу шеърда лирик қаҳрамоннинг кенг—ижтимоий истаги баён қилинган. Шеър дунёси ана шу баённинг орқасига яширинган. Баённи шеър дунёсига олиб кирадиган йўл—услуг ҳам дейиш мумкин

Лирик қаҳрамон ким биландир кўришмоғи керак.

* Танка—япон шеъриятида бир тур шеърый шакл.

** Хокку—япон шеъриятида бир тур шеърый шакл.

Унинг қимлиги номаълум бўлса ҳам, шунчаки 2-шахс эмас. У «билмайман» сўзи билан бутун ўйларини, 2-шахсдан нимани истаётганини уқтиради. Агар 2-шахс лирик қаҳрамон «билмайман»ини билса, «Дунё қоронғу, дунё бир бедарддир», деб нега айтилаётганини англайди. Ва шеър 2-шахс тасавурида давом этади. Агар лирик қаҳрамон 2-шахс билан кўришса, дунё қоронғулик ва бедардликдан фориг бўлади. Унга шунчаки 2-шахслар эмас, ойдинликка ташна, ҳамдард, шаклланган ва етук кишилар керак.

Р. Парфн танкаларининг қофиялилилари ҳам, қофиясизларни ҳам учрайди. Аммо ҳар икки ҳолда улар бармоқ вазинининг ўлчов бирликларига таянади. Юқорида биз тўхталган «танка»—11 ҳижоли, 6-5 туроқли оқ шеър. Р. Парфннинг бу шеърдан бошқа «танка»да яратилган «Оғушига олар кундузини...», «Айт-чи, мени унутдингми...», «Бинафшанинг шамолни» туркумидаги иккинчи, учинчи, бешинчи шеърларни маҳорат билан яратилган асарлар сирасига қўйиш мумкин.

Р. Парфн «танка»ларининг шеърятимиздаги ўрни ва келажакдаги ҳақида ҳам ўйлаш даркор. Бу шаклнинг ўзига хослиги шундаки, у бешгина сатрда лирик қаҳрамоннинг айни сийратини ва шу сийрат орқали унинг табиатини ёритади. «Танка»нинг табиатига дидактика сингшимайди. Нўноқ шоирни бу шакл сарбаст вази каби фош этиб қўяди. «Танка»ни рубоийга қиёслаш мумкин. Рубоий кўпроқ фалсафий хулоса ва мушоҳадакорликни мукассам эта олиши билан ўзига хос бўлса, «танка»да хулосасиз фалсафа ва лирик қаҳрамоннинг туйғулари ўз аксини топади. «Танка» техник жиҳатдан рубоийдан кўра эркинроқ. Унинг бу хусусиятларини ҳисобга олиб, шеърятимизнинг янги шакли сифатида ўзлаштирилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Уни аташга номини ўзгартирмасдан ёндошган маъқул. Чунки бизда бешлик—мухаммас мавлуд. «Танка» деб айтаверишда эса унинг «таралман ҳоли» ҳам сақланиб қолади.

«Танка»да яхши шеърлар битган Р. Парфн шу шаклнинг биринчи шеъри бўлган «хокку»да ёзмаслиги мумкин эмас эди. **«ХОККУ»** япон шеърятини XVII асрдан буён қўлланилиб келинаётган энг ихчам ва ҳозиржавоб

шакл. Академик Н. Конрад «хокку» ҳақида: «...Аслида, бу жуда янги шакл эмас, балки «танка»нинг биринчи бандидан ажратиб олинган 17 ҳижоли, 5-7-5 каби уч ўлчовли шеърдир.

«Хокку»да мавсумни ифодалаш, тўғрироғи, аниқ ташбиҳ орқали фаслларни акс эттириш эски мезонлаштиришнинг ягона талаби сифатида сақланиб қолди. Аммо оу «хокку»нинг ҳамма жанрлари учун мажбурий талаб бўлмади, жумладан, сатирик «хокку» учун ҳам», — дейди. Япон шоирлари XVII ва ундан кейинги асрларда «хокку»дан япон зодагонларини фош этиш учун фойдаланганлар. Н Конрад «сатирик «хокку» деб шунга ишора қилади.

Айтиш мумкинки, «хокку» «танка»дан қисқалиги жиҳатдан қулайроқдир. Рауф Парфи «хокку»лардан эркин ҳолда, яъни, уларнинг ўлчов бирликларини миллий шеъриятимизга мослаб фойдаланди. Аммо унинг ички талабини ўзгартирган йўқ, балки мавзу доирасини кенгайттирди. Р. Парфида «хокку»лар асосан, мавсумни акс эттиради, шу мавсум детали орқали шоир табиат манзарасини ҳам лирик қаҳрамоннинг айна пайтдаги ҳолатини ҳам учликда суратлайди.

Р. Парфи учликлари таҳлил этилгачгина, унинг қулайлик томонлари кўзга кўпроқ ташланади. Мана, шундай учликлардан бири:

Сувлар, не деб жилдирайсиз,
Не деб шивирлайсиз, саболар.
Сен-да раҳмсизсан, Бойчечак.

Бу учликда «жилдираётган сув», «сабо», «Бойчечак» орқали баҳор фаслининг манзараси чизилган. Уқувчига аёнки Бойчечак баҳорнинг илк кунлариданоқ уйқуга ҳозирланади. Шоир шеърда Бойчечак билан лирик қаҳрамоннинг хайрлашув онларини суратлаган. Бу—учликка асос воқеа. «Саболар шивирлаши» ва «сувлар жилдираши» Бойчечакнинг сафарга отланганидан хабар бераётгандай. Бу лирик қаҳрамонга раҳмсизликден туюлади. Муҳаббатга тўла юракни айрилиқ билан юзма-юз этиб қўйиш шартми?! Аммо Бойчечак кетиши керак. У элчи

оди. **БАҲОР, ЁРУҒЛИК, НУР** элчиси. Бу элчини севмай бўладими? Лирик қаҳрамоннинг Бончечакка нисбатан чексиз муҳаббатини иккөөнӣ маънода қўлланган «бераҳм» сўзи ўзида акс эттира олган. Шоир маҳорати туфанги «бераҳм» сўзи айрилиқни эмас, инсоннинг табиатга муҳаббатини ифодалаб, раҳмдил ёрдамчига айланади. «Раҳмсиз бончечак» жумласининг бошқа маънолари ҳам бор. Дейлик, инсон табиат тилини тушунолмай, ундан ажралиб қолган дамларда, фожиа ичида турганда унга баҳор раҳмсиздек туюлади. Шоир инсон турмуши билан табиатни бир-бирига қийслаб, жамият ҳақида, ҳаёт ҳақида хулоса қилапти. Бу шеърда учинчи ва ҳоказо маънолар ҳам борки, уёғини ҳар бир шеърхоннинг ўзи ишлаб курад.

Рауф Парфининг «Қайтиш» китобидаги учликлар «Туйгулар» номи остида берилган. Буларда фақат фасллар эмас, муҳаббат, дўстлик, виждон, эътиқод ва садоқат каби мавзулар ёритилган.

Энди Рауф Парфи шеърларини таҳлил этаётганда айни вақт талаоларини унутмаслик лозим, деган фикримизга тўхталайлик. Бу гап асосан, Рауф Парфининг «танка» ва учликларига тегишли. Бу шаклларда лирик қаҳрамоннинг ички дунёси ёритилади. Рухиятнинг айни ҳолати шеърга бирдан ибтидо сиз кўчирилади. Сатрлар орасидаги боғлиқлик кўн кўзга таппанмайди. Тўғрироғи, боғлиқлик шоир томонидан сир тutilади. Шоир ушбу услуб орқали бириичидан, фикрни лўнда ва таъсирли ифодалашига; иккинчидан, ўзига нисбатан ўқувчининг ишончини оширишга; эришади. «Танка» ва учликларда хулосанинг аниқлиги ўқувчининг ўзидан хулоса чиқаришини талаб этади. Р. Парфининг нафақат «танка» ва учликларида, балки аксарият шеърларида хулоса чиқариш ўқувчининг ўзига ҳавола этилади. Бизнинг шеърхонларимиз шеърни шакл талабларини билмасликлари билан бир қаторда, хулосали шеърларга жуда ўрганиб қолишган. У шеърлар онга тез этиб бориши билан бирга, ўқувчини тайёр нарсаларни ўзлаштиришга ўргатиб кўяди. Бу эса фикрсизликни келтириб чиқарди. «Шеърингизни тушунтириб берсангиз?» — қабилдаги мақолаларнинг пайдо бўлишида «фикрсизлик»нинг айби оз эмас.

Бизнинг мунаққидларимиз ўз асарларида шеърий шакллар ва вазнлар ҳақида деярли тўхталмайдилар. Агар улар бу масалалар аллақачон ҳал этиб бўлинган деб ўйласалар, шакл ва мазмун бирлиги моҳиятини яхши англамаган бўлиб чиқадилар. Шеъриятимизда янги пайдо бўлаётган ва бўладиган ҳодисаларга нисбатан бе-парволик қилган бўладилар.

Р. Парфи лирик қаҳрамонининг маънавий олами ху-сусида борган баҳсда* бирор мунаққид унинг бадиятига ҳам эътиборни қаратиш лозимлигини, шундан келиб чи-қиб шеърларни таҳлил этиш лозимлигини ўртага таш-ламади. Ҳолбуки, юқоридаги изланишлар 70-йиллардаёқ тадқиқодликдан ўтиб, шеъриятнинг муҳим тажрибалари-га айланган эди. Мунаққидлар эса ҳануз шоирнинг бу тадқиқодларига «Ҳозирги замон жаҳон шеъриятининг баъзи шабадалари ортидан эргашиш», деб қараб келиш-моқда. Хатто шоир А. Мухтор ҳам «Унинг ўша бесабр машқлари талант ҳосиласи эди, шунинг учун уларнинг кўпи ижодда қолди», деб таъкидлагани билан фақат-гина метофоралар ва сарбаст устидаги изланишларга тўхталади. Шеърий шакллардан сонет ҳақидагина биз юқорида келтирган бир сатр гап бор, холос. Аксинча, шоирнинг тадқиқодлар олиб борган даврини «60-йиллар-нинг аввалида гоҳ ғарб модернистларини эслатадиган, гоҳ тиниш белгиларисиз мавҳумотлар, гоҳ ўрта аср япон поэзиясини эслатувчи миниатуралар, гоҳ деразага қўнган қушча ҳолига йиғлағувчи «сентимент»... хуллас «ўз хаёлларига ўз қўли етмай», «борми менинг ҳам йўлим?»—дея ўзлигини тополмай, «чақмоқдай чорасиз» юрган пайтлари эсимда», деб баҳолайди. Аслида эса бу баҳодан Рауф Парфи талантини баъзи бир мунаққид-лардан бир қадар ҳимоя этиш сезилади. Аммо ўртамиё-на ва тадқиқодлар билан шуғулланмайдиган шоирлар кў-пайиб бораётган бир пайтда Рауф Парфи изланишлари-га сал паришонлик билан ёндошилганлик ҳам сезилади.

Энди Р. Парфининг сарбастдаги изланишлари ва улар-нинг юзага келишидаги сабабларга ўтайлик. Шеърияти-

---

* 1981-1982 йилларда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газе-тасида ёритилган баҳс назарда тутилмоқда.

мизга Рауф Парфидан сал аввал ўзига хос овоз билан Эркин Воҳидов ва Абдулла Оришовлар Ҳамза, Чўлпон, У. Носир, Г. Гулом, Шайхзода, Миртемир каби устоз шоирлар анъаналарининг давомчилари сифатида кириб келган эдилар. Бу икки шоирда ҳам маълум маънода изланишлар бор эди. Аммо улар кўпроқ ҳозирги ва классик шеърятимиз доирасидаги анъанавий шакл, оҳанг ва мавзуда ёзишар эди ва ёзишмоқда. Бу Абдулла Оришовга нисбатан Э. Воҳидовда равшанроқ кўринади. Анъанавий шаклда, аиниқса, арузда ёзилган шеърларнинг ҳар бирида ўзига хос оҳанг бўлиши билан бирга, умумийлик ҳам мавжуд. Бу умумийликни кўпроқ шаклнинг ташқи талаблари келтириб чиқаради. Шу ўринда Э. Воҳидовнинг сўзларини келтирайлик: «Ёшлик» дебди, ишқилиб, кўпчилик ўзини ғазалга уриб кетди. Улардан анримларини ўқиб? ким экан, муаллиф ўзинини, Сошқами?» – дея ёқа ушлаган пайтларим ҳам бўлди». Эркин Воҳидов айтган нарсани биз умумийлик деб кўзда тутдик. Бу умумийликнинг шеърларга ҳокимлик қилиши ўқувчини шеърдан совутади. (Аммо ўртамиёна шеърлардаги ҳамма айбни вазннинг ташқи сабабларига юклаганлик керак. Бу айб кўпроқ шоирларга боғлиқ). Эгизак куйли қўшиқлар каби умумий оҳангли шеърларнинг ҳам парвози ҳаминқадар бўлади. Бу иллат ўз навбатида шаклни ичдан ўзгартиришга, сўнг эса аста-секин бошқа шаклга ўтишга эҳтиёж ҳосил қилади. Бундай эҳтиёжнинг юзага чиқишида даврнинг талаби ўзига хос роль ўйнайди. Маълумки, «...адабиётда кўп нарса ўзгариб туради – мазмун ҳам, шакл ҳам». Бунини ўз поэзиямиздаги «Алишер Навоийдан то Абдулла Ориф»гача бўлган анъанавий йўналишлардан келиб чиқиб изоҳлашимиз мумкин. Алишер Навоийдан то Ҳамзагача аруз ижодий шакл эди. Ҳамзадан бошлаб эса аруз ўз ўрнини бармоққа бўшатиб бера бошлади. Бу жараён давр талаби билан бирмунча тез амалга ошди. Бундан бармоқ арузнинг ўрнини заминсиз эгаллаган деб хулоса чиқармаслик керак. Бармоқ, ҳатто Қошқарий замонда ижодий шакл бўлган. Э. Воҳидов ва А. Оришов шеърятига кириб келган даврда эса бармоқ ўрнини сарбастга бўша-

тиб беришни эндигина бошлаган эди. Бу ҳодисани шоирларгина пайқади, холос. Мунаққидлар аруз ҳақида тортишиб, сарбаст кириб келаётганини сезмай қолдилар. **В** ҳануз бу ҳодисани изоҳлашганлари йўқ. Бизга эътироз сифатида Абдулла Ориповнинг шеъриятини айтишлари мумкин. Тўғри, Абдулла Орипов бармоқда классик шеърлар яратди. Аммо бу шоирнинг ва 60-йиллар бармоқ вазнининггина эмас, «конфликтсизлик»дан азобланаётган, ўзини акс эттира оладиган талантга муҳтож даврнинг ҳам муваффақиятидир. Яна бир сабаб бу—бармоқ вазнининг очилмаган имкониятлари талайгина мавжуд бўлганлигидир. А. Орипов устозлар шеъриятини ўрганиш давомида уларнинг тажрибаларини ўзида мужассамлаб ва бармоқнинг очилмаган имкониятларини топиб ўз шеъриятини яратди.

Агар 60-йиллардаги шеъриятимизга назар ташласак, сарбастга бўлган талабнинг бир қадар ошганини кўрамиз. Абдулла Орипов бу талаб ҳақида шундай деган эди: «Ҳаммага аёнки, мазмунан бойлик ҳали шеърият дегани эмас. у фикрни Добролюбов ҳам, бошқа устозлар ҳам махсус асарларида айтиб ўтганлар. Лекин бу масалага ҳар бир авлод ўз замонасида шеъриятга қўйиладиган талаблар даражасидан келиб чиқиб ёндашади. Ҳали ёшлар шеъриятида бадий шакл кўнгилдагидек амалга ошган эмас. Тўғри, замон Владимир Маяковский, Нозим Ҳикмат, Гарсиа Лорка вазини—сарбаст вазини кўтаради. Лекин ёшлар орасида бу вазини ҳеч ким уdda қила олмаяпти».

Биз юқорида айтган эдикки, сарбастга талаб ошаётганини шоирларгина (улар ҳам озчилик) пайқадилар деб. Ана шундай шоирлардан бири Рауф Парфи. Унинг 70-йилларгача сарбаста яратилган «Излар» (1964), «Шеърият» (1964), «Вақт» (1964), «Санъат тушунчаси» (1965) ва бошқа шулар каби яхши-яхши шеърлари, негадир, эълон қилинмаган эди.

Тилак Нўра «Нозим Ҳикмат ва ўзбек шеърияти» мақоласида сарбаст, унга бўлган эҳтиёж, унда акс этган руҳ ва ижод этган шоирлар ҳақида маълумот беради. У Р. Парфининг сарбаста муносабати ҳақида ёзади: «Нозим Ҳикмат шеъриятидан ўрганиш, уни таржима қилиш

иштиёқи ёш шоирлар ва таржимонлардан—Рауф Парфи, Миразиз Аъзам, Муҳаммад Қўшмоқовлар ижодида ҳам сезилади.

...Улар Нозим Ҳикмат шеърларини аниқ таржима қилиш билан бирга ўзбек адабиётида сарбаст вазнининг бой имкониятларини янада намойиш этиш учун ўз фаолиятларини бахш этишмоқда. Рауф Парфининг «Инсон умри», «Шеърят»... сингари шеърларини ўзбек адабиётида кейинги йилларда шу сирада яратилган асарларнинг яхши намуналари сифатида келтириш мумкин. Бу гаплардан биз Р. Парфининг сарбаст устидаги изланишлари билан Нозим Ҳикмат шеърляти орасидаги боғлиқликни пайқаймиз. Сарбаст тажрибаларини Р. Парфи 1960-1965 йилларга асосан Нозим Ҳикматдан ўрганди дейиш мумкин. Рауф Парфи томонидан Нозим Ҳикмат шеърлятига бағишланган диплом ишининг ёзилиши, «Инсон манзаралари» эпопеясининг ўзбекчага ўгирилиши икки шоирни бир-бирига яқинлаштирди. Р. Парфининг сарбастда ёзилган шеърларида Нозим Ҳикмат услубларининг ўзига хос гавдаланганини кўрамиз. Бу «Нозимнинг садоси» ва «Санъат тушунчаси» шеърларида равшанроқ кўринади.

Масалан:

Нозим Ҳикматда: Отлиқлар ғойиб бўлар

қўёш ботар ерда...

Отлиқлар, отлиқлар, қизил отлиқлар,

Отлари шамол қанотлилар...

Отлари шамол қанот...

Отлари шамол...

Отлари...

От...

Рауф Парфида: Икки ранг: Оқ ва қора

Ҳақиқат ва ёлгон.

Эй, жафокаш ҳақиқат.

Бу санъат,

санъат!

сан...

Рауф Парфининг сарбастдаги изланишлар доирасини

Нозим Ҳикмат шеърини билан чеклаб қўймаслик керак. А. Мухтор бу ҳақда (қуйидаги гаплар фақат сарбаст устидаги изланишларга тегишли эмас Ч. А.): «Рауф Парфи изланишлари муҳтида Нозим Ҳикмат, Ойбек, Гарсиа Лорка, Гафур Ғулум, Пабло Неруда, Андрей Вознесенский, Маҳмуд Дарвеш, Миртемир каби забардаст, дардли ва исёнкор шоирлар бор», — дейди. Мен бу рўйхатга классик шеъринимизни, Усмон Носир, Асқад Мухтор, Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповни, қадимги ва ҳозирги (Поль Элюар, Жак Превен, Рене Шар) француз шеърини, қадимги ва ҳозирги (Исикава Токубоку, Ёсанолар ва бошқа) япон шеърини, Иоганнис Бехер, Тауфиқ Фитрат қардош республикаларимизнинг Ояр Вацетис, Имант Зиедонис ва шулар каби ўнлаб ҳақиқий шоирларни қўшмоқчиман. Аслида, Рауф Парфи изланишлари муҳти чегара билмайди. У жаҳон илғор шеърининг энг яхши тажрибаларини пухта ўрганган ва ўзи ҳам ўшалар даражасида тура оладиган, «Пабло Неруда ўлимига», «Ватан ҳақида Бернд Иеншга мактубим», «Виктор Харанинг сўнгги қўшиғи», «Вьетнам ҳақида қўшиқ» каби ўнлаб забардаст шеърлар яратган.

Р. Парфининг сарбастда ёзилган шеърларининг ўзи га хослиги шундаки, фикрлар билан тўйинган пишиқ мисралар оҳанг, салобат касб этадиган публицистик руҳ билан йўғрилган. Р. Парфигача сарбастда ёзилган шеърларда (Боту, Усмон Носир, Гафур Ғулум, Шайхзода, Миртемир) кўпроқ Ўзбекистонимиз ва иттифоқдошларимиз ҳаёти ақс этган бўлса, унда бу қамров янада кенгайди. Асқад Мухтор Рауф Парфининг сарбастдаги изланишларига катта аҳамиятли эътибор билан қараб уларни юқори баҳолайди: ...Айниқса, нозимона сарбастларда кенг, пишиқ уфқлар кўрнна бошлади, тетик фалсафий руҳ кучайди «Давонли ҳаракат уйқусида Вақт ўтмоқда каби».

Р. Парфи сарбастдаги шеърлари билан шеъринимизда янги бир йўналиш - янги бир мактаб яратди. Сарбастнинг шеъринимизда мустаҳкамланиши учун кўп хизматлар қилди ва қилапти. Айтиш мумкинки, сарбаст вазни Рауф Парфи шеърини орқали ижодий шаклга айланди.

РУҲИЯТНИ ПОКЛОВЧИ ШЕЪРИЯТ

Рауф Парфи танқидчиларимиз томонидан «ёш шоир», «мавҳум шоир», «ҳасратзада шоир» деган унвонлар билан қайта-қайта «мукофотланган» шоирлардан. Профессор Нуриддин Шукуров томонидан Рауф Парфи шеъриятига берилган баҳолар («Ў. А. ва С» газетаси, 1981 йил, 29 май, 4 сентябрь, 30 октябрь) эса юқоридаги унвонларнинг барчасидан ошиб тушди. Мунаққиднинг Рауф Парфи лирик қаҳрамонининг маънавий олами ҳақидаги илк чиқишини Наим Каримов қўйидагича баҳолаган эди: «Мунаққид (Ш. Шукуров назарда тутилмоқда—Ч. А.)нинг мақоласи бундан ўттиз беш йил муқаддам катта бир йиғинда айтилган қўйидаги сўзларни беихтиёр хотирага келтиради. Бу нутқда бир неча ёзувчиларимиз «оқ калтак-кўк калтак қилиб бўлингач, нотўғай навбатдаги қурбонга ўтиб, бундай деган эди: «Уйғуннинг кўпгина асарлари унинг фақат ҳозирги турмушидангина эмас, умуман ҳаётини ҳақиқатдан четда эканлигини исботлайди... Уйғун қўйлаган муҳаббат ўлимдан кучли бўлган муҳаббат» эмас. Уйғунга тақлид қилувчилар қаторига биз ёш шоирлардан Зулфия, Шукрулло, Раъно Узоқова, Саид Назар ва бошқа ўртоқларни киритишимиз керак. Буларнинг ҳам кўп шеърлари совет воқелигига тамоман ўт бўлган ғоясизлик ва мазмунсизлик билан суғорилган «лирика»дан иборат.

Афтидан, Уйғуннинг узоқ йиллар давомида «шеърини» сукунатга берилиши ва кейинчалик кўпроқ аён ҳақиқатларни тавсиф этувчи шоирга айланишида ушбу танқиднинг «хизмати» ўз бўямаса керак».*

Адабиётимиз тарихида учраб турадиган бундай ҳодисалардан бир нечасини келтириш мумкин. В. Маяковскийнинг «Хаммом»—6 пардали драммаси ҳақидаги танқидни В. Катаев шундай эслайди: «Маяковский қўлидан келганича, нима қилиб бўлса ҳам ўз фарзандини («Хаммом» асарини—Ч. А.) ҳимоя қиларди. Бу усул ҳам барибир ёрдам бермади. Тўғри, бу гал улуғ давлатчилик

* Н. Каримов. Ҳозирги адабий жараённинг ақтуал проблемалари. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1984 йил, 87 --бет

шовинизмига ёпишишмади, лекин «ишчилар синфига тўраларча, менсимаслик муносабати»да айблашди».* Бу—асримизнинг 20-йиллари сўнгидаги воқеа. Н. Каримов ҳикоя қилган воқеа эса 40-йилларнинг иккинчи ярмида содир бўлган эди. Шундай воқеалардан яна бирини келтирамиз. Бу билан уларнинг маълум сабаблар асосида юзага келишини аниқлашни ўқувчининг ўзига ҳавола қиламиз. «1946 йил лирик шеърлардан иборат китобим—«Қўриқ» нашр этилди. Мен—ёш шоир, табиийки унга яхши муносабатда бўлишларини кутдим. Ва бирдан худди келишиб олингандек, уч-тўрт кун мобайнида Арманистоннинг барча газеталари изидан журналлар ҳам китобим ҳақида катта-катта тақризлар босиб чиқаришди. Бироқ, улар, эй воҳ, «Зарба берайлик», «Барҳам бериш керак», «Адабиётнинг муқаддас қонуни ҳаққи» ва ҳ. к. ва ҳ. к. каби даҳшатли сарлавҳалар билан қуролланган эдилар».**

Бундай ҳодисаларнинг 80 йилларда ҳам, 2000 йилдан сўнг ҳам ўзига хос ҳолда юз бермаслигига ҳеч ким кафолат беролмайди. Н. Шукуров бошлаб берган лирик қаҳрамоннинг маънавий олами ҳақидаги баҳсга ҳам шу нуқтан назардан ёндошиш лозим.

Н. Шукуров илк мақоласида: «Баъзи ёшларимиз шеърида ифодаланаётган ғам-аламда ҳаётийлик, тарихий конкретлилик йўқ. Рауф Парфининг 1978 йилда нашр этилган «Кўзлар» тўпламидаги ўз авлоди ёшлигига берган поэтик характеристика мана бундай:

Видо табассумли олам, ёшлигим,
Кўзларимда қотган жолам, ёшлигим,
Кўкларга етмаган нолам, ёшлигим,
Сувга чўкиб кетган болам, ёшлигим,
Видо табассумли олам, ёшлигим,

БАМ каби улкан иншоотлар қуришда, Туямўйин, Кампирравот сув омборларини, Нурек ГЭСини бунёд этишда, бепоён чўлларни пахтазорга айлантиришда мисл-

* В. Катаев. Ҳаёл чечаклари, Тошкент, Ғафур Ғулом... нашриети, 1978 йил, 228-бет.

** Г. Эмин. «Номаълумликка савҳат», «Шарқ юлдузи», 1983 йил, № 12, 167-бет.

сиз қаҳрамонликлар кўрсатаётган совет ёшлари тилидан юқоридаги каби нола-фарёдларни ифодалаб бўлмаслиги ўз-ўзидан аён*, дейди. Мунаққид давом этиб «Бир лаҳза достони», «Мана шундоқ кечар кунларим» шеърларида «замири очилмаган нола-фарёд тенденцияси ҳукмрон», дейди.

Н. Шукуровнинг илк мақоласига раддия билдирган Норбой Худойберганов ва Иброҳим Ҳаққуловлар мунаққид қарашларининг нотўғри эканлигини асослаб беролмадилар. Балки унинг «оҳ-воҳ» тенденцияси ҳақидаги гапларига қуйидаги фикрлари билан қўшилгандай бўлдилар. «Аслида эса,— дейди Н. Худойберганов,— шоирнинг ўзи эмас, балки унинг айрим шеърларидаги лирик қаҳрамонлар қайғу-ҳасратга ғарқ бўляпти... Н. Шукуров эса шоир позицияси билан лирик қаҳрамон позициясини аралаштириб юборяпти**». И. Ҳаққулов эса: Шоирда шунга ўхшаш ҳодисалар тўғрисида ёзиш ҳуқуқи бор, шундай экан, Рауф Парфининг лирик қаҳрамони ўз пайтида эъзозлай олмаган ёшлигини эслаб нега шундай («Ёшлик зангор фасл...» шеърисидагидай— Ч. А.) изтироб чекиши мумкин эмас*** дея Н. Шукуровни муросага чақиргандай бўлди. Шу гаплар боисиданми Н. Шукуров «Шоир халқнинг дили ва тили» мақоласида ҳам ўзининг Рауф Парфи шеъряти ҳақидаги қарашларини асосламоқчи бўлади: «Агар адабиётимиздаги ғам-ҳасратни ифодалаш ва тасвирлаш бўйича орттирилган катта тажрибалар асосида Рауф Парфининг «Кўзлар» тўпламидаги ҳасратли шеърларга ёндошсак уларда ҳаётини воқеа-ҳодисалар туфайли ҳосил бўлган мусибатлар эмас, мавҳум нола-фарёд етакчи тенденция эканини эътироф этишга майлбур бўламиз»****.

* И. Шукуров, Лирик қаҳрамоннинг маънавий олами, Ҳ. А. ва С., 1981 йил, 29 май.

** Н. Худойберганов, «Ҳақиқат ёғдулари», Тошкент, Гофур Ғулом нашриёти, 1985 йил, 130-131-бетлар.

*** И. Ҳаққулов, Яна лирик қаҳрамоннинг маънавий олами ҳақида, Ҳ. А. ва С., 1981 йил, 7 август.

**** Қаранг: Ҳ. А. ва С., 1981 йил, 30 октябрь.

Н. Шукуровнинг бундай чиқишларига Н. Худойберганов, И. Ҳаққулов, Б. Норбоев, Р. Отаев, Б. Акрамов ва А. Аъзам каби мунаққидлар у ё бу даражада раддия билдирдилар. Б. Акрамов «Шоир халқнинг дили ва тили» мақоласи ҳақида ёзади:.. «Мақоланинг руҳи ундаги танқиднинг асосий йўналиши Рауф шеърларини бирёқлама баҳолаш, ҳатто маълум нуқсонни ошириб кўрсатиш билангина белгиланмайди. Мени тажрибали олимнинг аллақандай гумонли оҳангги, аччиқ истеҳзо билан сўзлаш усули, гўё шоирнинг йўналишидан шубҳага бориши, нимадандир ҳадиксирашдек галати таомили таажжубга солди. Мақолада, масалан, «Дўстим дилда не бор сўзлайман сенга...» («Бағишлов» — таъкид мунаққидники) шеърининг баъзи мисраларидаги маҳзунлик оширибгина эмас, умуман асар бузиб талқин қилинади. Ҳолбуки, бу шеърда Абдулла Ориповнинг ажойиб манзумаси - «Уйларим» билан мавзу, ғоя, ҳатто образларда маълум ҳамоҳанглик бор».*

Н. Шукуров ўзининг «теран» нигоҳи билан фақат Рауф Парфи шеърятини эмас, балки бу шеърятга муносабат билдирган мунаққидларнинг асарларини ҳам баҳолади. У Ортиқбой Абдуллаев ҳақида ёзади: Айрим танқидчиларимиз Рауф шеърятдаги нозик лирик тасвирни олиб, шу асосда унинг ижодига катта баҳо бериб келмоқдалар. Масалан, О. Абдуллаев...»**

Уйлаймизки, юқоридаги барча гаплардан лирик қаҳрамоннинг маънавий олами хусусидаги баҳс ҳақида ўқувчи маълум бир тушунча олиш мумкин.

Энди мақсадга ёки мунозарарага ўтайлик. Аввало, Н. Шукуровнинг Н. Худойберганов «халис ниёт» деб баҳолаган талаби ҳақида. Мунаққиднинг ўзи ҳам:» Бу тенденция ҳақида гапириш Рауф Парфи истеъдодини рад этиш фикридан эмас, балки шоирни реалистик конкретликка, ҳаётийликка даъват этиш ниятидан келиб

---

* Б. Акрамов Қалб саховати керак, «Ў. А. ва С», 1982 йил, 21 май.

** Н. Шукуров. Лирик қаҳрамоннинг маънавий олами, «Ў. А. ва С», 1981 йил, 29 май.

чиқади»*, дейди.

Ижодкорга қандай бўлишидан қатъий назар, у ниятми, орзуми ва ҳоказами буюртма этиш мумкин эмаслиги кўп бор уқтирилган. Белинский танқиднинг мақсади ҳақида: «Танқид ҳукм қилмоқ» — деган маънони ифодаловчи грек сўзидан келиб чиққандир: демак, унинг кенг маъноси — «ҳукм қилмоқ», «фикр юритмоқ», «демакдир»** дея уқтирган эди. Бундан Н. Шукуровнинг нияти холисми ёки бошқами ноўрин эканлиги ойдинлашади.

Ният аниқлик ҳақида эди. Бизнингча, Н. Шукуров «реалистик конкретлик» деб фандаги аниқликни назарда тутаётибди. Аниқроқ айтсак, назмдан очеркдаги аниқликни талаб этапти. Бундай талаб шеърият назариясидан беҳабарликни ифода этади. Чунки Белинский XIX асрдаёқ: «Эпик ва лирик поэзия ҳақиқий дунёнинг икки абстракт томонидир», деб ёзганди ва қуйидагича тушунтириб берганди: «Лирик поэзия асосан субъектив, ички поэзиядир, шоирнинг ўз ифодасидир...

...Лирик поэзияни фақат мусиқа билан қиёслаш мумкин. Ҳатто шундай лирик асарлар борки, уларда поэзияни мусиқадан айриб тургувчи чегара қарийб йўқолиб кетади. Мана, Козлов томонидан таржима этилган ёки қайта ишланган Дездемона қўшиғи:

Тўлиб-тошиб оқар эди унинг қайноқ кўз ёши,

Кўз ёши-ла юмшаганди у ернинг ваҳший тоши.

Эй мажнунтол, сен мажнунтол, ям-яшил мажнунтол. Айтинг-чи, бу ерда мажнунтол сўзининг шеър мавзуйига — Дездемона изтиробига қандай алоқаси бор. Дездемона ўз қўшигини куйлаган чоғда ўзини мажнунтол тагига ўтирган деб ҳис қилганми, чорасиз ҳасратда, ўзининг чорасиз қайғусини, муқаррар тақдирининг бутун фожеасини сўзлаб беришини истаб унга мурожаат қилган ва ундан овутишни сўраганми экан?...

...Қандай бўлмасин ҳеч қандай аниқ маъно ифода этмайдиган (конкрет маъно ифода этадиган эмас. Ч. А.) бу мисра: «Эй мажнунтол, сен мажнунтол, ям-яшил мажнунтол», ўз ичида чуқур фикрга, ўзини ифода этишдан

---

* В. Белинский. Танланган асарлар. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1955 йил, 220-бет.

ожиз бўлган сўзни тарк этиб, ҳис ва мусиқа садосига айланган фикрга эга... Ва шунинг учун ҳам бу мисра қалбга чуқур киради, қониқмас қайғунинг қайновчи ширин туйғуси билан уни ҳаяжонлантиради». Бу парчадан лирик шеър ҳодиса ёки ҳолатни аниқ ифода этишни ўз элкасига олмаслигини эмас, унда акс этаётган ҳодиса ёки ҳолат (масалан, қайғу) қониқмас, илҳомлантирувчи кучга айланиши ҳам аён бўлади. Рауф Парфининг «Ёшлик зангор фасл...» шеърида шу куч мавжуд. Аммо бу куч ўзини «мана мен», деб кўрсатиб турмагани учун Н. Шукуров таҳлил йўналишини белгилашда адашган. Шу боис лирик қаҳрамон характеридаги типикликка ҳам бир ёқлама ёндошилади. Шу ўринда Рауф Парфи шеърларидаги лирик қаҳрамоннинг ўйларини ёки ҳолатини ўз ўйи ва ҳолати сифатида тасвир этади. Бу услубда лирикадаги ўзини оқлолмайдиган дидактикадан воз кечилади. Ғоянинг таъсир кучи оширилади. Буни Белинский «шоирнинг ўз ифодасидир» деганди. Шу боис шеърни ва ундаги лирик қаҳрамонни типик ёки нотипик деб ажратиш ноўрин. Асқад Мухтор «Шеър—шоирнинг ижтимоий виждони» деб жуда аниқ хулоса этади. Ҳақиқий шеърлардаги лирик қаҳрамон характери типик бўлмаслиги мумкин эмас. Фақат типиклик замон талаби турли кўринишда намён бўлиши мумкин. Рауф Парфининг «Ёшлик зангор фасл...» шеъридаги типиклик ҳам, ижтимоий дард ҳам бугунги давр талаб этган даражада намён бўлган. Мавзуси эса анъанавий мавзудир. Бу шеър мавзу жиҳатдан Лермонтовнинг «Ўйлар», Абдулла Ориповнинг «Юзма-юз» шеърига яқин.

Фароғат жомидан сақландик, лекин
Сақлаб қололмадик ёшлик ғайратин.*
(«Ўйлар»)

Худбин тенгдошимга қарайман ғамгин,
Кўлмак давра кўрсам эзилар қалбим.**
(«Юзма-юз»)

* М. Ю. Лермонтов. Танланган асарлар. Тошкент. «Ўзбекистон» нашриёти, 1955 йил. 1 том, 187-бет.

** А. Орипов. Йиллар армони. Тошкент. Фафур Ғулом, нашриёти, 1984 йил. 80-бет.

Бу икки шеърда шоирлар нимага ундаётгани кўришиб туради. Рауф Парфининг аксари шеърларида эса, шу жумладан «Ёшлик зангор фасл...» шеърларида ҳам, шоир қарашлари, гоё яширилади, ўқувчига ишониб юракдаги бутун дард образли ифода этилади. Бу хусусият санъат асарларига эозиба қўшади. Бу ҳақда Ф. Энгельс М. Гаркнессга ёзган хатида шундай деган эди: «Муаллифнинг қарашлари қанчалик яширинган бўлса, санъат асари учун шунча яхши бўлади. Мен айтаётган реализм унинг қарашларидан қатъий назар юзага чиқаверади».* **

Ёшлик зангор фасл. Кечди. Саргарди.
Тўкилди у...

Шеър сўнгига келиб эса:

Сувга чўкиб кетган болам, ёшлигим,
Видо табассумли олам, ёшлигим.

Лермонтов ва Абдулла Ориповнинг шеърларида ҳам ёшлик олами ҳақида фикр юритилганди. Рауф Парфида ҳам худди шу ҳақда. Рауф Парфининг кураш усули юқоридаги икки шоирнинг кураш усулидан фарқ қилади. Икки шоир уқтиради, Рауф Парфи эса кўрсатади. У маълум бир ҳолатнинг тасвиригагина гоёни сингдиради. Унингча, «Юз марта эшитгандан бир марта кўрган яхши». У ўқувчини фақат эзгуликка чорлаш билан чекланмайди, балки ўз поэтикаси орқали унинг тасаввур қувватини тарбиялайди, ҳис-туйғуларини таниб олишига ёрдамлашади. Шу боис шеърдаги ҳолатнинг нечоғли «реалистик конкретлик»да акс этишини асосий режага чиқармай, унинг ҳис-туйғуларимизни қандай озиқлантирганлини муҳим деб қарашимиз зарур. Лирика аниқ бир дард ёки севинчли ифода этишни ўзига қонун деб билмагани учун «Ҳамма шеърларда маълум

---

* ** К. Маркс ва Ф. Энгельс. Санъат тўғрисида. «Ўзбекистон» нашриёти, 1977 йил, 1 том, 542-бет.

маънодаги аниқлик борлигини, мавжуд бўлшини унут-маслигимиз керак) ҳам, у шеърят мухлисларига турлича таъсир этади. Шу таъсирга яраша фикр уйғотади. Бу таъсир ва фикрлар бир-бирга зид бўлмайди, балки бир-бирини тўлдириб келади.

Мен «Ёшлик зангор фасл...» шеърида ёшликнинг ўзига хос зангор олами», Замону замин бухронлари туфайлидан не-не ёшлигу, мўжизакор лаҳзаларнинг изсиз кетгани тасвир этилган деб ўйлайман. Б. Акрамов эса: «Мана, орадан ўн бир йил ўтгандан кейин яна ёшликка атаб ёзилган шеърнинг бир банди. (11 йил «Бағишлов» ва қаралаётган шеър ўртасидаги вақт — Ч. А.)

Видо табассумли олам, ёшлигим,
Кўзларимда қотган жолам, ёшлигим,
Кўкларга етмаган нолам, ёшлигим,
Сувга чўкиб кетган болам, ёшлигим,
Видо табассумли олам, ёшлигим.

Бу ўша Рауф Парфининг бизга таниш ёниқ армонлари, унинг нидосидан ёшлик тимсолида, ёшликнинг реал имкониятларига сизмас қамрови орқали инсоннинг азалдан тоабат ҳақиқатга, меҳр-муҳаббатга интиқ табиати, исёнкор руҳияти аниқ сезилиб туради».*

Шоир А. Мухторнинг фикрлари бу шеър тўғрисидаги юқоридаги мулоҳазаларни тўлдиради: «Ёдимда, бу шеър ёшларимиз кайфиятининг типик ифодаси эмас, деган танқидий чиқишлар ҳам бўлган эди. Лекин штамплар, схемалар нуқтаи назаридан эмас, шоирнинг бадий дунёсидан, унинг ахлоқий принципларидан келиб чиқиб қаралса; бу сатрлар юриш-туришидан ёшлигини боладай сувга чўктиришга кўзимиз етиб қолган баъзи йигит-қизларимиз кескин огоҳлантиришдир».*

М. Солиҳ бу шеърга шоир бадияти томонидан ёндошиб гапиради. «Шеър давом этади. Чўчинқираб тинглайсан. Чунки шеърдаги фикр паришон келаётган одам олдидан бурилишда чиқиб қолган йўловчидай дафъатан.

---

* Б. Акрамов. Қалб саховати керак, «Ў. А. ва С.», 1982 йил 21 май.

...Кўкларга етмаган нолам, ёшлигим. -
Сувга чўкиб кетган болам, ёшлигим...

дафъатанлик фақат фикрда эмас. Шаклга эътибор беринг: бармоқда ёзилган шеър баландпарвозликка мойил, бу ҳол унинг табиатидан келиб чиқади. Аммо Рауф Парфи шакл инжиқликларини енгиб, ўз ҳукмига бўйсундиради, ер чиройини тарашламай, борлигича шеърнинг бўйнига тақади.

Мана бу сатрлар фикримизни яна оёдинлаштириши мумкин;

Ёшлик зангор фасл. Кечди. Сарғарди.
Тўқилди у. Шафқат билмас баргрезон.
Қора совуқларга отиб юборди;
Шамоллар пойида синмоқда хазон.
Ёшлик зангор фасл. Кечди Сарғарди.

Сўзларнинг кескинлиги кўҳна вазнга янги шакл мазмунини беради: «Ёшлик зангор фасл. Кечди. Сарғарди. «Бу сўзлар шоирнинг энг ичкин, энг самимий изҳоридир. Бу учта нуқта билан ажратилган бўлақлар бир-биридан юз ўтирган. Аммо бир-бирини таъкидловчи учта ҳолатдир».*

Энди Н. Шукуровнинг «Рауф Парфи шеърлятида мавҳум нола-фарёд тенденцияси ҳукмрон» деган мезонига тўхталсак. Н. Шукуров Рауф Парфи шеърларига ўз қаричи билан ёндошади, «...Хуллас, Рауф Парфи шеърлятида замири ва сабаби ноаниқ, мавҳум қайғу-ҳасрат борлигидан кўз юмсак, Рауфнинг ўзини ҳам, жамоатчиликни ҳам алдаган бўламиз.

...Худди шундай («Алдов» шеърлятидаги— Ч. А.) унинг тўпламларидаги чиройли мисралар ва оригинал ташбиҳларга маҳлиё бўлиб, шеърлардаги мавҳум ҳасратзадаликни оқлайверсак, талантли шоирни боши берк кўчага киритиб қўямиз»,* деб ёзади. Бу энди фақатгина ўлчов эмас, ўзи назарда тутаётган «кўчага» юришга шоирни

* М. Солиҳ. Ўзбекистон шоир ҳақида қисқача сўз. Альманах, 1981 йил. № 12. 90-бет.

* Н. Шукуров. Шоир халқнинг дили ва тили, «Ў. А ва С» 1981 йил, 30 октябрь.

судраш ҳамдир. Мунаққид «Ёшлик зангор фасл» шеърига қандай ёндошса, «Бағишлов», «Бир лаҳза достони», «Телбаларча қарайман гоҳ», «Тонг отмоқда» шеърларига ҳам худди ўшандай ёндошади.

«Бир лаҳза достони» шеъри лирик қаҳрамони ҳақида Б. Акрамов ҳам тўғридан-тўғри хулоса чиқаради. Мунаққид фикрича бу шеър лирик қаҳрамони ўзини, ўзлигини йўқотиб қўйган: «Рауф Парфининг муайян даражада мунозарали бўлган шеърларига қолсак, ижодкор шахсининг ўрнини белгилаш меъёри бир қадар бўзилади. Аслида шоир шахси билан коллектив даҳонинг ўзига хос синтезидан иборат бўлган лирик қаҳрамон «ўзини йўқотиши (Бир лаҳза достони) эмас, ўзлигидан юқори кўтарила олиши (ГЕТЕ) лозим»**. Н. Шукуров эса шоир бу шеърда: «Кимдир сенга ўзлик нима, деб Ўлдирмоққа мени чоғлабди», дея вос-восга берилади»,*** дейди. И. Ҳаққулов Н. Шукуровга раддия билдириш учун бу шеърдан «дунёнинг кўп сарҳадларидаги қулликка қарши бўлган оламшумул аҳамиятти ахтаради. Н. Шукуровнинг бу мунаққидга билдирган раддияси унинг ўз мақсадига хизмат қилишини ҳисобга олмаганда қисман тўғри.» Афсуски, бу шеърда дунё ташвиши, қуллик ҳукмрон бўлган ўлкалар ғами йўқ, шеърда лирик қаҳрамоннинг қуллик тўғрисида ғам чекаётганлигига бирорта ишора йўқ».**** Тўғри, шеърда «дунёнинг кўп сарҳадларидаги қулликка» қарши ишора йўқ. Лекин инсоннинг қандай қулга айланиши ҳақида ишоралар етарли. Шу боис шеърни таҳлил этаётганда ундаги мазмун ва поэзиянинг қанотини қирқмаслик керак. Хўш, шеърда қандай мазмун ўз ифодасини топган? Шоирнинг мақсади нима?

Шеърга айланган қайғу ўз шакли ва мазмунини ўзгартиради. У энди кишини кемирмайди, балки руҳни покловчи воситага айланади. Рауф Парфи бу шеърда инсон ҳаётидаги бир лаҳзанинг ҳам нечоғли катта аҳа-

** Б. Акрамов. эслатилган асар.

*** Н. Шукуров. Лирик қаҳрамоннинг маънавий олами, «У. А С» 1981 йил. 29 май.

**** Н. Шукуров. Шоир халқнинг дили ва тили.

лшият касб этишини шеърхонга бир лаҳзалик қайғу орқали етказди. Шеър ҳар бир лаҳзанинг ўзликини топишдаги аҳамияти ҳақида. Шоир фикр таъсирини ошириш учун шеърнинг бадийлигини пухта ишлайди. Унинг аксари шеърлари мусаввирларнинг чизган суратига ўхшайди. Мусаввир ўз гоясини ташувчи рангни, шу рангга тескари рангли фонда кўрсатади. Рауф Парфи уларнинг бу услубидан унумли фойдаланади. Масалан, у «Ватан ҳақида Бернд Иенцшга мактубим» шеърида ечиб ташланиши керак бўлган қора рўмол»ни «оппоқ-оппоқ, лўпли-лўппи, узун-узун қор»—оқ фонда тасвирлайди. Шоирнинг у услуби «Бир лаҳза достони» шеърида ҳам намоён бўлади. Бу шеърда шоир шодлиги—мустаҳкам, эътиқодли ўзликка эга эканлиги шу шодликнинг акс фониде тасвирланади. Санъаткор шоир бу услубда кўп нарсалар эришиши мумкин. Шеърга қайтайлик.

Шоир учун умрининг бир лаҳзаси ҳам достоний—эпик мазмунга эга. Ўзлик инсон умрининг ҳамма лаҳзаларида шакллана ва бақувватлаша боради. Шоир айтмоқчики, бир лаҳза ўзлигини йўқотган—ўз эътиқодидан чекинган, қарши борган, сотқинлик ёки хоинлик қилиб қўйган киши ўша лаҳзадан бошлаб ўзлигидан бутунлай маҳрум бўлиши мумкин. Ундай одам «япроқ каби оёқ остида хазон»—нес-нобуд бўлиши, қулга айланиб қолиши мумкин. Ҳаммага аёнки, бундай одамни ўзлигига қайтариш жараёни атрофдагилар учун оғир кечади. Худди ушбу сатрлардаги ҳолат шеърнинг моҳиятини ташкил этади. Яъни, шоир бир лаҳза бўлса ҳам ўзлигини йўқотган одам сарсон-саргардон бўлишини, фақат ўзгалардан нажот тилайдиган бўлиб қолишини уқтиргач, булар у одамнинг «оёқ остида хазон»—муте—қул бўлишга олиб боради, деб ўзликини йўқотиш моҳиятини кульминацияда ифода этади. Бу лаҳзалик жараён—мусибат ҳар кимда хил шаклда кечиши мумкин. Шу бонс шоир уларни умумлаштиради. Гап қайғунинг моҳиятини англашда. Ва унга чек қўйиб, ўзлигидан юқорига кўтаришда.

Лаҳзагина юбормас қўйиб,
 Кимдир занжир билан боғлабди.
 Кимдир: «Сенга ўзлик нима» деб
 Ўлдирмоққа мени чоғлабди.

Юқорида шоир ўзликни йўқотиш оқибатида содир бўлаган ҳолатларни тасвирлаган эди. Бунга чек қўйиш учун эса ўша бир лаҳзага ўзини қаттиқ (занжир билан) боғланишни—покланиш зарурлигини уқтиряпти. Шоир ўзликни йўқотиш мусибатини тасавурида аниқ жонлантира олгани учун, ғояни ўзи орқали ифода этади. Лирик қаҳрамон одатдагидек, бу ерда ҳам восита холос. Лирик қаҳрамонга «Сенга ўзлик нима», деб уни «ўлдирмоққа чоғлаётган ҳам ўзидир. Бу лирик қаҳрамон ўзлигини ўзи билан курашга яратади. Бу йўлда у ўзини қурбон этишга—ўлдирмоққа ҳам тайёр. Чунки у ижтимоий шахсдир. У ўз эътиқодига собит қолиш йўлида ҳамма нарсага тайёр, демакки, баркамол, ўзлигидан юқори кўтарилган шахснинг нусхасидир. Фақат шундай кишигина:

Ватаним, овоз бор, куйлайин ёниб,
Дунё журъатини бердинг қўлимга.
Сени англадим у билдим дунёни,
Мана мен тайёрман энди ўлимга.* дея олади.

«Бир лаҳза достони»даги сўнги:

Қаёнларда, айтинг бу замон,
Қаёнларда қолдим мен ўзим?...

сатрлари ҳам «нима қилишни билмай телбаларча абгор юрган»ини эмас, эътиқодига собит ўзликка эга эканлигини ифода этади. Ўзлигини йўқотган киши шеър ёза оладими?» Ўзим қани?», деб ўртага савол ташлай оладими? Шорнинг саволлари ва «билмайман»лари жавобсиз эмас, шеърхон томонидан фикрлаб топилиши зарур бўлган жавобли саволлардир.

Энди «Мана шундоқ кечар кунларим...» шеъри бора-сидаги мулоҳазалар ҳақида. Бу шеър лирик қаҳрамони тўғрисида Н. Шукуров ёзади: «Мана шундоқ кечар кунларим» шеърида лирик қаҳрамоннинг аҳволи янада аянчлироқ:

---

* Рауф Парфи, Шеърлар, «Ёшлик», 1983 йил, № 6, 25-бет.

Ќўчаларда юрмайман сарсон,
Адашган ит сингари увол.
Гўё кимса ҳол сўрмас мендан,
Жўраларим сўрамаслар ҳол.

Рауфнинг кўзига ўзи «нима қилишни билмай телбаларча юрган абгор» бўлиб кўринади».* Н. Шукуровнинг бир шеър билан «Телбаларча қарайман гоҳо...» шеърини қориштириб талқин этгани ҳам қизиқ. Н. Худойберганов ҳам негадир, бир қанча шеърлардаги лирик қаҳрамонларни умумий лирик қаҳрамон номи билан атайди: «Телбаларча адашиб юрган шоир эмас, балки унинг лирик қаҳрамони. Чунки у («Бағишлов» шеърдаги лирик қаҳрамон,—(Таъкид мунаққидники) бир пайтлари соф, порлоқ бўлиб кўринган ҳаётни топа олмайди, ёр дўстлари, жўралари садоқатидан маҳрум бўлади, турмушдаги қабихликлар, хиёнатлардан эзилади, фиғон чекади».** Мунаққид нега қаралаётган шеър лирик қаҳрамонидан «Бағишлов» шеърининг лирик қаҳрамонига ўтганини изоҳламайди. Ҳолбуки, ҳар икки шеър лирик қаҳрамонлари алоҳида-алоҳида характерлардир.

Бу шеър ҳақида Б. Акрамов унинг иккинчи ва учинчи бандларини келтиргач ёзади: Мана шундай олам севинчдан яралгандек туюлган бир муҳитда муҳаббатдан, баъзи дўстлардан куйган йигит танҳоликни ортиқ биллиб, ғариб хаёлларга борса, бунинг нимаси ёмон, мавҳум? Нимаси гумонлик? Ахир у реал дунёвий муҳаббатдан қанчалик ранж-алам кўрмасин, ҳамон хаёлдаги буюк севгини ўйлаб «ўз эътиқодига собит қоляптику»*. Б. Акрамовнинг бу лирик қаҳрамон ҳақидаги мулоҳазалари умуман, тўғри. Аммо икки мунаққид ҳам шеър лирик қаҳрамони қайси замон ҳақида гапирётганига эътибор беришмаган. Ахир, грамматик замон белгилари лирика ёки танқид учун ёт эмас-ку. Ҳар учала мунаққид шеърнинг на композициясига, на қайси замон—ўтганми, ҳозиргими, келаси замонми—ифодаланаётганига

-
- * Н. Шукуров. Илк мақола.
  - ** Н. Худойберганов. Ҳақиқат ёғдулари. 131-бет.
  - *** Б. Акрамов Қалб саховати керак. «Ў. А. ва С.», 1982 йил, 21 май.

эътибор беришади. Шу бонс шеър мазмуни бутунлай ўзгартриб таҳлил этилади.

Шеър лирик қаҳрамони умрини қандай яшагани, яшаётгани, яшамоқчи экани ҳақида сўзлайди:

Мана шундоқ кечар кунларим:
Фалакларга учгайман ўктам:
Лол қолдирар ул афсунларим,
Таажжубга солар мени ғам.

Тиниш белгиларини қаранг. Илк сатрдан сўнг икки нуқта. Демакки сўнги сатрларнинг маълум қисми илк сатр изоҳи. Изоҳ учинчи банднинг сўпига қўйилган уч нуқтагача.

Ҳамма нарса хурсанд ва кулар,
Бир шодмонлик келади лчдан.
Ҳамма нарса севиниб куйлар
Яралгандек олам севинчдан.

Қаранг, қандай бахтнёр у. Терисига сизмай турибди. Унга шодмонлик бахш этаётган нима экан? Уни фалакларга учирган, кўзларига оламни севинчдан яралгандек этиб кўрсатаётган қандай куч?

Излаганим ёлғиз муҳаббат,
Саболарга шеърлар куйлайман.
Тоқатимга тилайман тоқат,
Буюк севги сени ўйлайман...

Мана, лирик қаҳрамоннинг қандай яшаётгани ҳақидаги ҳикояси—қўшиғи тугади. Уни бундай яшатган, умр ке-чиришга ундаган - бу муҳаббат сари тутилган йўл. Лекин «Олам севинчдан яралгандек» деб турган одам, нега «тоқатимга тоқат тилайман» демоқда.

Кунлар бўлур, ўзгарур дунё.
Мантиқсиздай манзил сари йўл.
Ер - туйғусиз осмондир гўё,
Осмон— қаҳри музлаб қолган қўл.

Шеърнинг ана шу сатрларидан лирик қаҳрамон кела-

жак ҳаёти, ундаги машаққатлар ҳақида ўйлайди. Шундай кунлар бўладики, улар қандайдир фалокатни етаклаб келиши, бутун интилишларни мантиқсиз бир нарсага айлантириб қўйиши, бу мусибатлар қаршисида Еру—Осмон ожиз бўлиб қолиши мумкин. Лирик қаҳрамоннинг нутқи келаси замонда берилляпти. Жумладан:

Кўчаларда юргайман сарсон,
Адашган ит сингари увол,
Гўё кимса ҳол сўрмас мендан,
Жўраларим сўрамаслар ҳол.

сатрлари ҳам «юргайман», «сўрамаслар» каби келаси замонни ифодалаб келаётган феъллар орқали бериллади. Лирик қаҳрамоннинг бу ўйлари «буюк севги»га эришиш йўлида дуч келиши мумкин бўлган ғовлар. Бу инсоннинг ўз-ўзига масъулият юклаши. Ўзини ҳар қандай кўргиликка бардош эта оладиган, улардан енга оладиган этиб тарбиялаш учун тутган йўли. Бу мустаҳкам эътиқод. Олдинда кунларим кўп. Бугунги кунлар қанча шодмонликлар ато этмасин, «Ҳамма нарса хурсанд ва кулар» дея унга шукрона айтганизу буюк севги сари йўл оламиз. Бизнинг яшаш тарзимиз шу. Биз «буюк севги»—мусаффо тонг», деб дуёнга келганмиз. Шоирнинг бу шеъри «Ҳасратлари кўпдир дунёнинг...», «Тонг отмоқда...» каби шеърлари билан ҳамоҳанглигини сезган бўлсангиз керак. Бу шеърлар лирик қаҳрамонлари умрини «Қуёш сари», «Мусаффо тонг» ва «Буюк севги» сари тутилган йўл учун курашга бахш этганлар. Улар умрини қандай яшашлари лозимлиги ҳақида қатъий хулосага келишган.

О, кунларим кўпдир олдинда,
Этиб келар энг сўнги нафас.
У пайт биров она тилимга
Бошим узра сўзлаб турса, бас.

Бу кечган умрга берилган энг юксак баҳо бўларди. У пайт эски ғамдан таажжубга тушамиз—ғам бўлганлигига ишонмай қоламиз. Табиатнинг муқаррар қонуни бўлган ўлим ўз кучини йўқотади. Биз руҳан яна «фа-

лакларга ўқтам уча бошлаймиз». Шеърнинг сўнги сатрларини ўқиб, боболарнинг «учиб юргувчи жон» ҳақидаги гаплари балки умрин яхшилик қилиб ўтказишга чорловдир, деб ўйлашсан киши. Кўрянимизки, шоир инсоният психологиясининг энг ички ҳолатини ҳам шеърда равшан акс эттира олган. Инсоннинг қўлидан ҳар нарса келишга қодирлигини уқтира олган кишилар ҳаёти ҳеч қачон аянчли бўлмаган ва бўлмади.

Шу ўринда давримизнинг кўзга кўринган шоирни Э. Межелайтиснинг қўйидаги сўзларини эслатиб ўтиш ўринли бўлар: «Ҳурматли мунаққидлар, шеърят—майин, ўта нозик шоҳи иплар тўқимасидан иборат. Унинг устидан супурги юргизсангиз бирор тола унга илашиб, узлади, бундан эса бутун мато сўкилиб кетиши мумкин. Шеърятнинг нозик баданига қўл теккизмоқчи бўлсангиз, ниҳоятда эҳтиёткор ва ҳушёр бўлинг. У қўпол, айниқса, тирноғи олинмаган бармоқлардан озор чекади».* Ушбу мақолани редакция бежиз баҳс орасида ёритмаган эди. Аммо афсуски, шеърнинг барча аъзоларини «ушлаб кўра оладиган», урални нозик ҳис этадиган шоир фикрларидан баъзи мунаққидларимиз, ҳеч бўлмаганда, ўзлари учун зарур хулоса чиқариб олишолмади. Шеърятга, шеърга ва улар орқали адабий жараёнга озор етказишдан тўхташмади. Мана шундай озор чеккан шеърлардан яна бири «Тонг отмоқда...»

Бу шеър атрофидаги мунозаралар ва унинг таҳлилига тўхташдан аввал фикрингизни яна бир нарсага қаратмоқчимиз. Биз бу икки масала билан бирга Н. Шукуров бошлаб берган баҳснинг юзага келиш сабаблари ҳақида ҳам фикр юритмоқчимиз. Бу сабабни Н. Каримов «70-йиллар шеърятини ҳақида баъзи мулоҳазалар» мақоласида тўғри кўрсатган эди. Мунаққид масалага кенг маънода ёндошган эди. «1981-1982 йилларда, — деб ёзади Н. Каримов,— «Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси саҳифаларида бўлиб ўтган ва лирик қаҳ-

---

* Э. Межелайтис. Шеър—инсон руҳияти, «У. А. ва С.», 1981 йил, 19 июнь.

рамоннинг маънавий оламига бағишланган мунозара кечаги танқидий қарашлар билан бугунги ижодий изланишлар ўртасидаги ҳамоҳангсизликдан, аниқроғи, зиддиятдан уяқун олди».* Биз бу баҳснинг бошланишига Н. Шукуровга туртки берган—тор маънодаги сабабларга «Дарё мавжларига ёзилмиш газал...» ва «Тонг отмоқда...» шеърлари хусусида гапириш давомида тўхталмоқчимиз.

Рауф Парфининг баъзи шеърлари ҳақида баҳсдан аввалроқ ҳам гапирилган эди. М. Солиҳ Рауф Парфи шеърлари ҳақидаги илк чиқишларни шундай эслайди: «60-йиллар ўзбек шеърятини таҳлил этган илк танқидчи ёш шоирлар қаторида «Рауф Парфи» деган исмни эътироф этди. 70-йиллар мунаққиди эса бу таҳлилни ригожлантирди—у шоирнинг бир шеърини келтирди, мақтагандай бўлди ва ... бироз мавҳум, деган гапини айтди-да, танқидчиликнинг оғзига сақич солиб қўйди».** Бу тўғри гап. Негаки, шеърятни ўз қаричи билан ўлчайдиган Н. Шукуровнинг Рауф Парфи лирик қаҳрамонининг маънавий олами ҳақидаги шубҳасини бу гаплар кучайтирган бўлиши мумкин. Сабаб фақат бугина эмас, Н. Шукуровда ёш танқидчилар ва ёш шоирларни менсимаслик, ўзига бино қўйиш каби иллатлар ҳам сезилади. Биз бунининг О. Абдуллаев ва Б. Норбоевларнинг ўртамиёна бўлса-да, шоир концепциясини тўғри белгилаб таҳлил этган «Тонг отмоқда...» шеъри хусусидаги фикрларини ҳисобга олмаганлигида, М. Солиҳнинг «Ёшлик зангор фасл...» шеъри ҳақидаги мулоҳазаларидан хабардор бўла туриб, уни эътиборидан четлатганида қўрамиз. Бундай баҳснинг бошланишига фақат Н. Шукуровгина (тор маънода бўлса-да) сабабчи эмас, балки 60-70-йиллар Рауф Парфи шеърлари хусусида фикр юритган мунаққидларнинг ҳам «хизмати» бор. Мана, шундай мунаққидлардан Б. Норбоев ва О. Абдуллаевларнинг бир—«Дарё мавжларига ёзилмиш газал...» шеърининг таҳлиллари. Ўхшашлиги кишини тааж-

* Н. Каримов. Ҳозирги адабий жараённинг актуал проблемалари, 83-бет.

** М. Солиҳ. Икки шоир ҳақида қисқача сўз, Альманах, 1981 йил, № 12, 90-бет.

жубга солади. Биз фикрий ўхшашликлар ҳақида гапир-япмиз, уларда эса оҳанг, йўналиш ва бошқа ўхшашликлар ҳам йўқ эмас.

Б. Норбоев таҳлили:

Дарё мавжларига ёзилмиш ғазал,
Майсалар эгилиб ўқийди китоб.
Шодланиб хандалар отар бир лаҳза,
Бир лаҳза оҳ тортиб қўяди офтоб.
Қамишлар шитирлар дарё томонда,
Кўкда оқ булутлар кезар бемажол.

Ажойиб сатрлар, тўғрими? Улар аста жимирлаб оқаётган дарёни, шамолда сокин чайқалаётган майсаларни хаёлингизга жонлантиради. Кейинги мисралар ҳам шундай ёрқин ва маъноли бўлишини истайсиз. Аммо тасвир кутилмаганда хиралашади:

Бир тирик нафосат айрилиб жондан
Кимгадир эланар этар илтижо.

Байтни икки-уч марта ўқигач маъно ғира-шира англашилгандай бўлади. «Тирик нафосат» юқорида тасвир этилган табиат манзараси демоқчи шоир, деб ўйлайсиз».* Шеър таҳлили ушбу нуқтагача тўғри боради. Аммо шеърнинг сўнги банди шунчаки таҳлил этилади.

Энди О. Абдуллаев таҳлилига келайлик (Шеърнинг илк банди келтирилгач): «Бу ердаги ёрқин образлар хаёлимизга қанот багишлайди, мисралардаги ажиб нафосат юрагимизга илиқ туйғулар олиб киради. Биз дарё мавжларига ёзилган ғазални (образнинг оригиналлигини қаранг-а. Таъкид мунаққидники) ўқигандек, эгаллаб турган майсаларни кўргандек шодланиб кетамиз.

...Сўнги мисраларда фикр мавҳумлашиб, туманга чулғаниб кетади».* Ҳар иккала мунаққид ҳам шеърнинг киниши қисмини (илк 6 сатр) тўғри таҳлил этинган.

* Б. Норбоев. Курашчан шеърят. Тошкент, Ғафур Ғулом... нашриёти, 1977 йил, 150-бет.

** О. Абдуллаев, Шеърятнинг тиниқ осмони, Тошкент, Ғафур Ғулом... нашриёти, 1980 йил, 37-бет.

Шоир «Тирик нафосат» деб кўрсатаётган табиат манзараси ҳақида севиниб гапирилган. Аммо шеърнинг асосий қисмига (сўнги 6 сатр) келиб эса шоир ҳомийлик қилишга ўтадилар. Б. Норбоев ёзади: «Майли, ҳалиги ноаниқ манзарани кўриб туриб, қаҳрамоннинг руҳида қушча сайрагандай бўлсин. Лекин бу қушчанинг исмин билмаганлик билан мақтаниб, ўқувчига бирон бир нарса бериб бўладими?» О. Абдуллаев ҳам худди шу йўсини хулоса этади ўз фикрларини, «...Ўқувчи шоир нима демоқчи бўлаётганини тушунишга қийналиб қолади». «Бир қушча деразам ёнида...» шеъри ҳақида ҳам (Чунки, шоир унда ҳам «билмайман» сўзини ишлатади-да. - Ч. А.) худди шу гапларни айтиш мумкин». Ҳолбуки, шоир шеърни сўнгида ҳам мавҳумлаштиргани ва мақтанаётгани йўқ. Мунаққидлар тўғри таъкидлаган¹¹ каби илк олти сатрда «тирик нафосат» тасвирланади. Кейинги мисраларга шоир мақсадни сингдира бошлайди. Бунинг учун юқоридаги илк олти сатрни тирик нафосат тушунчасига уйғунлаштиради». Тирик нафосат «менинг қадримга етинг, баҳраманд бўлинг», деган маънода бизга эланади. Унинг илтижосидаги севгилар қалтираб порлаётган шуълага ўхшатилади. «Қалтирамоқ» сўзи орқали шоир «эланмоқ» ва «илтижо» сўзларининг таъсир кучини оширади. «Шуъла» сўзи эса «тирик нафосат» севгисининг самимийлигига ишора қилади. Мунаққидлар «тирик нафосат»—табиат нима деб илтижо қилаётгани ҳақида ўйлашмайди. Лирик қаҳрамон эса бу илтижо ва севгининг моҳиятини теран англайди. Айни пайтда ўзини табиатнинг бир бўлаги деб ҳис этади. Бу туйғу юракни бир қушчага айлантиради ва юрак сайрай—илтижо қила бошлайди ўқувчига. Қушчани лирик қаҳрамоннинг ўзи, деб ҳам қабул қилиш мумкин. Белинский Жан—ПОЛЬ—Рихтердан қуйидаги цитатани келтириб: «Лирик поэзияда санъаткор—картина, яратувчи эса ўз асари бўлиб қолади»,* деганди. Юқоридаги шеърда ҳам биз аини шу ҳолни кўрамиз. Бу шоир-

* Белинский, Танланган асарлар, 133-бет.

нинг она табиатга бўлган муҳаббатининг моддийлашгани—шеър шаклида намоён бўлгани. «Билмайман» сўзига келсак, бу бадиний тасвирнинг бир—«тажоҳили орифона (билиб-билмасликка олиш) услуги.

О. Абдуллаев ва Б. Норбоевларнинг «Тонг отмоқда...» шеъри ҳақидаги фикрлари ҳам деярли бир хил. Аниқроғи, Б. Норбоев О. Абдуллаевнинг шу шеър ҳақидаги мулоҳазаларига ва таҳлилига қўшилади ҳамда шу билан чекланади. Бу шеър атрофида кўп мунозара бўлганлиги, аммо шеър таҳлили бизни қониқтирмагани учун унга мурожаат этилмиз.

Бу шеър ҳақида илк марта О. Абдуллаев «Шеърининг тиниқ осмони» китобида фикр юритган эди:» Рауф Парфининг «Акс садо» тўпламидан жой олган «Тонг отмоқда...» шеърини кўздан кечирайлик:

Тонг отмоқда. Тонг ўқлар отар,
Тонг отмоқда, қуёш замбарак.
Яраланган Ер шари ётар
Бошларида яшил чамбарак.

Шоир субҳидам манзарасини жонли акс этирувчи кутилмаган образлар топа олган. Чиқиб келаётган қуёшни замбаракка, борлиққа тараётган нурларни тонг отаётган ўқларга ўхшатишни биз хаёлимизга ҳам келтирмаганмиз. Шоир эса бунга ўта сезгир нигоҳ билан «кўра олган», ҳис қилган ва маҳорат билан ўз шеърда суратлантириб берган. Агар шеър шу билан тамом бўлганда эди, у бизда кучли ҳис-ҳаяжон қўзғата олмас эди. Рауф Парфи шеърни давом этириб, чуқур оптимистик руҳ билан бойитади. Ва натижада мусаффо тонг кўз ўнгимизда софлик, тиниқлик ва ҳаёт рамзи сифатида намоён бўлади... Шеърда табиат тасвири теран фалсафий фикрларга ва қалб ҳаяжонларига қоришиб кетади».* Мунаққиднинг ушбу таҳлилини Б. Норбоев: «Бу кўчирмадаги (биз келтирган—Ч. А.) айрим ўринлардаги санталикини ҳисобга олмаганда, мунаққиднинг шеърни нозик ҳис этиб таҳлил

* О. Абдуллаев, ўша китоб, 36-бет.

** Б. Норбоев. Истеъдод, эътиқод, замон. Тошкент, Ғафур Ғуллом... нашриёти, 1981 йил, 170-бет.

қилаётгани курииб турибди»,** дея юқори баҳолайди. Афсуски, икки мунаққиднинг бу шеър ҳақидаги фикрлари М. Тенглашевнинг О. Абдуллаев «Тонг отмоқда...» шеърисидаги тонг образининг рамзий маъно касб этганини таъкидлайди, холос. Шунингдек, табиат тасвирининг терап фалсафий фикрларга қоришиб кетганлигини қуруқ қайд этади»,*** деб таъкидлагани кабидир.

Бу шеър ҳақида яна бир гуруҳ мунаққидларнинг қарашлари мавжуд. Шеърга қайта мурожаат этишимизга кўпроқ шу мунаққидларнинг қарашлари сабаб бўлди. Улардан бири Н. Шукуров ёзади: «Тонг отмоқда...» шеърисидаги образлар жуда оригинал бўлиб кўриниши мумкин. (Шеърнинг илк банди келтирилади) Тонгнинг ҳар хил тасвири романтик шеърятимизда ҳам, реалистик шеърятимизда ҳам кўп. Лекин «Тонг отмоқда...» шеърисида қуёшни ўқлар отиб ерни яралаётгани мантиқий жиҳатдан асосланмаган (Мунаққид кўзда тутаётган асослашнинг ўзи ғалати-ку—Ч. А.). Қуёш ердаги тириклик манбаи, бўлганлигидан у шеърятимизда ҳаёт, абадият манбаи, улуглик тимсоли бўлиб келган»* Ва ушбу шеърга ҳам тескари ёндошишни бошлаб беради. Мунаққиднинг бепарволиги боис шеърнинг бир нафис толаси узилди. Афсуски, буни баҳсда қатнашган мунаққидлар сезишмади. Аксинча, Н. Шукуров талқинига мураса билан қаралди. Ҳатто мурасасозликни ёқтирмайдиган мунаққид Н. Худойберганов ҳам Н. Шукуров фикрларини «Ҳа, қуёш ердаги тириклик манбаи, бироқ, унинг пурлари чидаб бўлмайдиган даҳшатли жазирама, кучли алаиға яратиб, ҳаёт, тириклик эмас, балки ҳалокат ўлим оловини пуркаши мумкинки, Рауф Парфи шунга ишора қилиб, янги оригинал поэтик образ, таъсирчан, ҳаққоний тимсол кашф этган»,** эътироф этади. Тимсолнинг ҳаққоний, таъсирчанлигини ва янги оригинал поэтик образ ҳақидаги гап тўғри.

*** М. Тенглашев, Далиллаш санъати, «Ў. А. ва С», 1984 йил, 6 январь.

* Н. Шукуров, Шоир халқнинг дили ва тили, «Ў. А. ва С», 1981 йил, 30 октябрь.

** Н. Худойберганов. Ҳақиқат ёғдулари, 133-бет.

• Юқорида икки таҳлилга учинчи бир мунаққид кўпроқ Н. Шукуров томонидан туриб қўшилади: «Мунаққиднинг (Н. Шукуровнинг Ч. А.) «Тонг отмоқда...» шеъри муносабати билан айтган фикрларида жон бор. Рауф Парфи чиндан ҳам шеърда оригинал ташбиҳга маҳлиё бўлиб, унинг ўз ғоявий нияти учун хизмат қилмаётганлигини унутади. Натижада шеърнинг иккала банди бир-бирига зид икки мундарижани ифодаловчи қутбларга айланиб қолади».^{***} Демакки, мунаққид Н. Шукуровнинг биринчи банддан чиқарган хулосаларига ҳам, О. Абдуллаевнинг иккинчи банд ҳақидаги фикрларга ҳам қўшилади.

Кўряпмизки, бу шеър ҳақида ҳам бир неча мунаққид бир-бирига зид икки хил қарашга эга. Аммо бирор томон қарашларини етарлича асосламаган. Биз О. Абдуллаев ва Б. Норбоевларнинг шоир қарашлари ва некинлигини тўғри белгилашганини ҳисобга олиб, уларнинг фикрларига қўшилаемиз. Лекин О. Абдуллаев шеър некинлиги ҳақида, образлар янгилиги ҳақида тўғри гапирган ҳолда, шеърни асосли ва ҳушёр туриб таҳлил этмаганини айтиб ўтайлик. Агар мунаққид, ҳеч бўлмаганда, шеърдаги поэтик образларни етарлича санаб ўтган ва тонг ўқлари нишонини кўрсатиб берганда ҳам, шеърга қайта мурожаат этишга ҳожат қолмаган бўларди. Б. Норбоевнинг ушбу таҳлилни намуна этиб кўрсатиши эса унинг шеърга ёндошиш малакаси хомлигидан далолат беради.

Н. Шукуров ўз таҳлили билан ўзини ва ҳамкасбларни боши берк кўчага киритиб қўйди. Улар ўқларни қуёш эмас, тонг қуёшни замбарак этиб отаётганига ҳам эътибор билан қарашмаган. Эътиборсизлик ўқларнинг нишонини белгилашда тўсқин бўлган. Тонг ва қуёш поэтик образларининг субҳидамдаги ва шеърдаги ўрнини ҳисобга олишмай, ўқлар ер шарини яратаяпти, деган хулосага келишган. Н. Шукуровга қуёшнинг замбаракка ўхшатилиши ғайритабий туюлади. Ҳолбуки, қуёш — замбарак: Гафур Ғулумнинг ўша «мураббий қуёш»н, Рауф Пар-

---

^{***} Н. Каримов, Эслатилган китоб, 88 бет.

фининг, ўзимизнинг замбарагимиз. Ҳар учала мунаққид ҳам таҳлилда қаралаётган шеърдаги ҳар бир сўз, ибора ва рамзий маъно ташиётган поэтик образларга тўғри муносабатда бўлганда эдилар, шеърга озор етмаган бўларди. Чунки, шеър улар устаётган ва «талаб этаётган» руҳ, маҳорат билан яратилган.

Таниқли шоир А. Мухторнинг «Тонг отмоқда...» шеъри ҳақидаги мулоҳазалари ҳам фикримизни тасдиқлайди. Замонанинг кенг нафаси шеърларга қулоч бағишлайди:

Тонг отмоқда. Мусаффо тонгга
Юрагини тутар одамлар.
Шу тонг учун келган жаҳонга
Ва шу тонг деб ўтар одамлар».*

Рауф Парфининг «Тонг отмоқда...» шеъри - «Чироқ...» шеърининг давомига ўхшаб кетади. Ҳар икки шеър ҳам ёруғлини, нурин эзгуликни улуглайди. «Чироқ...» шеъри:

То навбатин олгунча қуёш,
Чироқни тинглагансиз одамлар.

деб хулоса этилади. «Тонг отмоқда...» шеъри эса қуёшнинг чироқдан навбатни олаётган пайтини—субҳидамни суратлантириш билан бошланади. Шеърда тонг, қуёш, ўқлар--нурлар. Ер шари ва одамлар каби поэтик образлар мавжуд. Булар шеърда кўриниб туриб ҳаракат қиладиган образлар. Яна бир-- шеър драматизмини юзага келтирган образ борки, уни мунаққидларимиз кўра олмагани бонс шеър кўп мунозараларга сабаб бўлди. Ва қуёш ўқларни Ер шарига отмоқда деб ўйлашиб, таҳлилда хатога йўл қўйишди. Шоир ўз услуби ва шеърда инфодаланаётган пайт--субҳидам талабидан келиб чиқиб у поэтик образни кўрсатиб тасвирламасдан, ўқувчига ҳавола қилади. Бу--Ер шари билан то тонггача жанг қилиб уни яралаган ТУНДИР. Бу образ ҳам рамзий. Шеър тонг отаётган пайтни тасвирлашдан бошлангани

* А. Мухтор. Шеър шоирининг шайтоний варақони.

ва тун ўрнини тонг эгаллаб бўлгани учун шоир тунни тасвирламайди. Мабода тасвирлаганда ҳаёт ҳақиқатига эид бўларди. Бу шоир нигоҳининг ўта сезгир, ўзига хослиги. Рауф Парфи бадий тасвирнинг барча услубларидан шеърларида кенг фойдаланади. Ва яхши ютуқларни қўлга киритмоқда. «Тонг отмоқда...» шеърида яна бир --жонлантириш (классик шеъриятда «ташҳис» ва «иноқ») бадий тасвир услубидан фойдаланиб шеърдаги табиат тасвирига рамзий маъно юклаб, О. Абдуллаев қайд этган «теран фалсафий руҳ»ни юзага чиқаради. Натижада шеърда аввало жанг, унинг майдони (Ер шари) ва жангчилар, сўнг шоир некбинлиги ўз аксини топади.

Жанг майдонига кирайлик. Бир томонда Ер шарини ярадор этган ва тонг мавҳ этаётган тун, иккинчи томонда ярадор, аммо «Бошларида яшил чамбарак (яшиллик абадият тимсоли)ли» Ер шари, тонг, қуёш, нурлар ва одамлар. Тонг учала мунаққид ўйлаганидек Ер шарини эмас, ўзининг ва бизнинг азалий душманимиз бўлган тунни қуёшни замбарак этиб отмоқда, яшиллик, ҳаёт манбаи ерга жангда кўмаклашмоқда. Учала мунаққид «яшил чамбаракни», энг муҳими, тонг отаётган ўқларга, яъни тонгга юрагини тутаетган одамларни унутиб қуйишади. Ўз олдиларига «тонг ўқ отиб ҳаёт манбаи ерни яраётган бўлса, одамлар нега унга юрагини тутадилар?», деб савол қўймайдилар. Шоир «Одамлар шу тонгга юрагини тутадилар», деб унинг тунга қарши одамлар учун курашаётганига ишора қилади. Тонг эзгуликнинг тўпчисига—курашчисига (Тонгнинг рамзий маъноси фақат бугина эмас), қуёшни шу курашчининг қуроли—замбарагига ўшатади. Яъни, Н. Шукуров истаётган абадият тимсоли сифатида тасвир этади. Тонг ва қуёшнинг бу тимсолига эса теран фалсафий фикрлар юкланган. Бу шоирнинг тонгга—келажакка ишончидир. Шоир бу ишончни «тонг отмоқда» иборасини кўп маъноларда қўллаб шеърга сингдиради. Бу ибора илк сатрда табиат ҳодисаси, иккинчи сатрда эзгулик учун курашаётган тўпчи сифатида, бешинчи ва тўққизинчи сатрларда эса курашнинг мақсади бўлган мусалфозлик ва унинг яқинлашаётганини ифодалаб келади. Бу фикрнинг ўртага ташлаётган, демакки, курашаётган лирик қаҳ-

рамон шеърда ўзини кўрсатишга уринмайди. Бу шоир характеридаги камтарлик фазилатининг лирик қаҳрамонда ўзига мужассамланганидир.

Биз юқорида кўриб ўтган баҳсда Рауф Парфи шеърияти ҳақида қийинчилик билан бўлса-да, мунаққидларимиз ҳақиқатни қарор топтиришди. Баҳснинг Б. Акрамовнинг «Қалб саховати керак», А. Аъзамнинг «Дард — ожизлик эмас» мақолалари билан ниҳоя топгани, айниқса, баҳсдан сўнги А. Мухтор, Шукрулло, И. Гафуров, А. Отабоев ва Н. Раҳимжоновларнинг чиқишлари бизни шундай хулосага келишга ундайди.

Мақоламизда А. Мухторнинг «Шеър—шоирнинг ижтимоий виждони», Шукруллонинг «Шеъриятда ҳаёт ва инсон нафаси» И. Гафуровнинг «Олтин шафтолилар», А. Отабоевнинг «Ҳар нафас—эҳтирос, Б. Акрамовнинг «Жавобгармиз дунёга» Н. Раҳимжоновнинг «фалсафий лирикада фикриёт уйғунлиги» ва бошқа шу каби мақолаларида Рауф Парфи шеърияти ҳақида қувониб бу шеърят келажагига ишониб фикр юритилган мулоҳазаларга, афсуски, тўхтала олмаймиз. Чунки Рауф Парфи шеърларига Н. Шукуровга ўхшаб муносабатда бўлган яна бир танқидий асар борки, у ҳақда гапирмасдан ўтиш мумкин эмас.

Бу мақола «Ҳаёт, адабиёт, танқид» деб аталган. Муаллиф Рауф Парфи ҳақида гапирар экан, ўз фикрларига ўзи қарши бораётганини сезмайди. У бугунги шеърят қудрати, гражданлик оҳангларининг янги авжлари, ижтимоийлиги кечагисидан тубдан фарқ қилишини таъкидлаган ҳолда, ўзи мисол келтирган Рауф Парфининг шеърларида ҳам ўша ҳислатлар борлигига эътибор бермай ёзади. «Юксак ғоявий мазмунга, бадий маданиятга эга бўлган шеърлар қаторида баъзан майда, мазмунан хира, мавҳум, таъсир қувватидан маҳрум матбуот учун кенг халқ оммаси учун эмас, оилавий дафтар ёки чўнтак дафтари учун ёзилган шеърлар ҳам учраб туради. Афсуски, мана шу камчилик айрим иқтидорли шоирларимизда, жумладан иқтдорли шоир Рауф Парфи ижодида бўртиб кўринмоқда. Мана бир мисол:

«Эй, сиз беғам оломон,
Юзингизга сепаман сўзларимни,

Ҳа, ҳеч нарса йўқ менда,, ҳеч нарса.
Хотин— йўқ,
Фарзанд— йўқ,
Дўст— йўқ.
Йўқотганларимнинг алами
Кўксимдаги санчиқ олами
Шеърятдан бошқа
Ҳеч нарса, ҳеч нарса, ҳеч нарса.

Яна бир мисол:

«Ҳасрат кўксимга қуйнлар,
кўз ўнгимда бу ёруғ жаҳон
Мунгли қўшиқ каби туюлар...
Атиргулнинг қўллари синган,
Ёмғир ёғар, оғир чўқур из.
Ҳаяжоннинг тили кесилган,
Мен ёлғизман, овозим ёлғиз».

Аmmo ҳар икки шеърнинг мавҳумлиги, чўнтак дафтари учун ёзиладиган шеърларга хос хусусияти ҳақида гапирилмайди. Балки бу танқид биз кўриб ўтган баҳсининг бежиз бўлмаган дейишга ишоратдир. Нима бўлмасин ва қаерда гапирилмасин, танқид асосли бўлиши лозим эди. Аслида, биринчи шеър редакция ходимлари томонидан «юмшатиш» учун ўзгартирилган. Мана шеърнинг оригинали:

Эй, сиз тўйганлар
Эй, сиз башанг оломон,
Юзингизга сепаман сўзларимни.
Ҳа, ҳеч нарса йўқ, менда, ҳеч нарса.
Хотин— йўқ,
Фарзанд— йўқ,
Дўст— йўқ.
Ватан— йўқ.
Йўқотганларимнинг **алами**
Кўксимдаги санчиқ **олами**
Шеърятдан бошқа
Ҳеч нарса, ҳеч нарса, ҳеч нарса.*

---

* Рауф Парфининг қўлёзмасига асосан келтирдик.

Бу граждaнлик оҳангининг янги авлидаги, инстиндий-публицистик шеърдир. Бу шеър умрини шеърятга бағишлаган шоирнинг ҳамма нарсани шеърятдек эзгу кўриш армони, бу йўлдаги курашган қайтмасликка собитлиги ва ниҳоят оломонга чексиз, истехзоли нафрати. Эсингизда бўлса, Абдулла Ориповнинг ҳам «Оломонга» деган шеъри бор. Абдулла Орипов ўз қарашлари ва ўзи мансуб анъанавий йўналиш қарашларидан келиб чиқиб оломон характери ни ёритади. Унинг «оломони» Машраб, Лорка, Абдулла Қодирий замонидаги оломондан фарқ қилмайди. Шеър хулосаси шундай дейишга асос беради:

Қаршингда ҳасратли ўйга толаман,
Қачон халқ бўласан эи, сен оломон.*

Албатта, бугунги ва кечаги оломоннинг фарқсиз этиб тасвирланиши ҳам беғиз эмас.

Омон Матжоннинг «Шукр Бурҳон «Ҳамза»дан чиқиб...» шеърдаги оломон ҳам Абдулла Орипов тасвир этган оломондир. Бу икки шоир бизни бир хилдаги оломоннинг икки томони билан таништиради.

Рауф Парфи эса ўзбек шеърятда янги йўналишдан бораётган шоир. Унинг қарашлари замон талабларига хос, поэтик нигоҳи даврга теранроқ нигоҳ билан ёндошади. У бугунги оломонга ўз йўналиши дунёқарашидан келиб чиқиб баҳо беради ва унга қарши курашади. Юқоридаги икки шоирдан фарқли ўлароқ бугунги кун оломоннинг ўтмиш оломонидан ажратиб турадиган иллатларини ёритади. Икки шоир оломони характерини янги давр нуқтан назари билан тўлдиради. Рауф Парфи фақат лоқайд ва бепарволарни, мешчан ва манфаатпарастларнинггина эмас, яшашни ўринлатиб қўядиган «маданиятли» башангларни ҳам, усти ялтироқ ичи қалтироқларни ҳам оломон сафига қўшади. Абдулла Орипов оломонни «Қачон халқ бўласан», деб; Омон Матжон «Халқми шу?»—деб фош этса, Рауф Парфи «Менда сиз нарса деб қарайдиган, биладиганлар йўқ», дея фош

* Абдулла Орипов. Иллар Армони, 423-бет.

этади. У шеърға истехзо ва кинояни ҳам аралаштирадики, булар бугунги оломоннинг характери аянчли эканини очишда хизмат қилади:

Шоир уларга қарата: «Кўкламдаги санчиқ алами ҳаққи, шеърятдан бошқа нарсалар ҳеч нарса, ҳеч нарса ҳеч нарса», дея таъкидлайди.

Рауф Парфи шеъриятидаги қайғуга ёки ҳасратга мунаққидлар тўғридан-тўғри тушкун маънодаги ҳасрат деб қараб келишаётган қизиқ. Агар улар ўйлагандек бўлса, классик куйларимиз бўлган—«Сегоҳ», «Ушшоқ», «Чўлипроқ», «Муножот», айниқса, «Шошмақом»даги қайғу ҳасратдан воз кечишимизга тўғри келмайдими? Қўшиқ ва куйларимиздаги маҳзунлик руҳимизни поклагани каби, шеъриятимиздагининг ҳам ўз ўрни бор. Улар маънавий оғриқ, санчиқ, А. Блокнинг «Сен қанот бағишла менга, эй оғриқ» мисраси не-не юракни поклаб, қанот бағишламаган дейсиз. Биз эса шеъриятимизда эндигина акс этиб келаётган «оғриққа» негадир, ўгай кўз билан қараб келяпмиз. Рауф Парфининг «Мен ёлғизман, гулув, ҳаяжон» шеърига ҳам юқоридаги мақолада чўнтак дафтари шеъри тимсолида келтириш билан чекланилади. Бу шеърдан биз ўша нажотбахш оғриқни туямиз, шоирнинг ўз йўлига, курашига, эътиқодига собитлигини кўрамиз.

Мен ёлғизман, гулув, ҳаяжон,
Ҳасрати кўксимга қуйилар.
Кўз ўнгимда бу ёруғ жаҳон
Мунгли қўшиқ каби туюлар.

Бу ёлғизлик яккаланиб қолган кишининг ёлғизлиги эмас, балки ҳаяжонга қоришиб кетган ғалаёнли ҳолатларда яшаётган шоирнинг ёлғизлигидир. У жаҳоннинг курашга чорлаётганини кўриб турибди. Мунгли қўшиқларда қалбининг энг ичкарисига ҳам кириб бора оладиган бир жасоратли жозоба бўлади. Шу боис уларни эшитганда руҳимиз енгил тортади, бардамлашамиз. Шеърга шундай қўшиқлар руҳи сингдирилган. Шеърдаги баҳор, аччиқ шамол, унинг санчиги, ёмғир, замин, атиргул, из каби образларнинг барчаси рамзий маъно ташийд.

Аччиқ шамол санчиги. Ёмғир.
Замин ойдинликнинг ҳовучи.

Шоирлар донмо ўзини жаҳонга жавобгар деб билади лар. Унда ҳали «аччиқ шамол санчиги» ҳам бор. Бу санчигни «ойдинликнинг ҳовучида турган замин»гина ёнга олади. Бу ўхшатиш заминнинг мўъжазлигига ва эзгулик манбаи эканлигига ишора. Шеърда «ёмғир» ҳаёт ва баҳор тимсолида қўлланган.

Атиргулнинг қўллари синган,
Ёмғир ёғар, оғрир чуқур из.

Атиргул—ҳаёт. У ярадор—қўли синган. Ҳар қалай у — атиргул ўсаяпти, дарддан холос бўла боради. Дунё яра-ларининг изи очиқ кўринади. Оғриқ аниқланади. Яхши кунлар яқинлашади. Бу ҳолат юракни ҳаяжонга соли ши табиий. Бу баҳор ва ёмғир шарофати. Аммо ҳая-жонни сўзлаб ўтириш пайти эмас бу он. Кураш даври. Қаҳрамон юрагида ғулув шундан. Уни ёлғиз қўймасли-гимиз керак.

Муаллиф Рауф Парфи шеърларини танқид этиш билан шоирга тақлид этиб ҳеч нарса чиқаролмаётган тақ-лидчиларни ҳам огоҳлантиргани шубҳасиздир. Чунки, у иқтидорли шоирнинг танқидга кўп ҳам суяниб олмаган-нини, бундай маслаҳатга муҳтож эмаслигини яхши би-лади. Чўнтак дафтари учун шеър ёзадиган ва уни мат-буотга эълон қиладиган кишининг қандай «шоирлиги» оддий ўқувчига ҳам аён бўлса керак.

Рауф Парфининг лирик қаҳрамонлари идеал маъно-даги софликка, ҳаётга ташна, ўз йўлидан қайтмас ва эътиқодига собит, безовта ва курашчан. Улар дунёдаги ҳар қандай ғаму кулфатга бепарво қараб туролмайдилар. Дунёнинг келажагига ўзларини жавобгар биладиган кишилардир. Унинг қаҳрамонларига «махзун» деб қара-шади. бу тўғри. Аммо мунаққидларимиз бу маҳзунлик-дан тушкинликни бўрттириб кўрсатмоқдалар. Шу боис бу шеърятдаги небинликни пайқай олишмаяпти. Мен

Рауф Парфи лирик қаҳрамонларини, аксинча, ўта некбинлар сафига қўшган бўлардим. Уларнинг некбинлиги шунчалар соф ва юксакки, буни англашда киши тасаввури қийналиб қолади. Аммо бу некбинликни илғай олган ҳар бир киши роҳат қилади ва шоирдан умрбод миннатдор бўлади.

ПИГМЕЙ СЎЗЛАРИ

(Рюноскэ Акутагавадан)

МУҚАДДИМА

«Пигмей сўзлари» ҳамма вақт ҳам фикрларим ифодасини кўрсатмайди. Улар фақат баъзидагина фикрларимнинг кунба-кун қай тарзда ўзгараётгани ҳақида тасаввур беради. Бир танадан бир нечта булоқ ўсиб чиқиши мумкин—уларнинг нечталигини ким билади дейсиз.

БУРУН

Паскалнинг «Клеопатранинг бурни салгина қийшиқ бўлганда, тарих бошқа йўлдан кетиши мумкин эди,»—деган ҳикмати маълум. Аммо ошиқ маъшуқасининг ҳақиқий қиёфасини камдан кам ҳолларда кўради. Севги бизни ўз домига тортган пайт ўзимизни ўзимиз энг усталик билан алдаймиз.

Клеопатранинг бурни сал қийшиқ бўлган тақдирда ҳам, буни кўриши гумонлигидан Антоний истисно эмас. Кўрган тақдирда ҳам бу иллатнинг ўрнини боса оладиган фазилат топган бўларди. Бутун дунёни ахтариб севгимиздан фазилатлироқ аёлни топа олмаймиз. Биз ўз севгимизда кўрганимиз каби Антоний ҳам Клеопатранинг кўзлари ёки дудоқларидан бу иллатни бутунлай ёпиб юбора оладиган фазилат топарди. Бунинг устига, одатдаги «унинг қалби-чи!». Аслида маъшуқамиз барча замонларда энг юксак қалб эгаси бўлган. Кийими, бойлиги ёки жамиятда тутган ўрни ҳам унинг фазилатлари ҳисобига ўтади. Ҳатто шундай ҳодисалар бўлганки, уни қачондир қайсидир машҳур киши севгани ҳақидаги миш-мишлар-да, фазилат саналган.

Клеопатра дабдаба-ю, сир-асрорга ўранган сўнги Миср
 маликаси эди. У бошида қимматбаҳо тож, кўлида иллу-
 фар ёхуд бошқа бирон гул ушлаб, дунёни суаттар ифор
 ларга тўлдириб керилиб ўтирганда, наҳотки бирон бир
 кимса, айниқса, Антоний унинг бурнининг хиёлгина қий-
 шиклигини пайқаса?

Бундай ўз-ўзини алдаш фақат севгигагина хос эмас.
 Биз айрим ҳоллардагина дунёни ўзимиз севган ранглар-
 га бўямаймиз. Масалан, тиш дўхтирининг эшигидаги лав-
 ҳани олсак, тишимиз оғригини бир лаҳза бўлсин унута
 олмаганимиздан уни кўришни қанчалик хохламайлик,
 барибир кўролмаймиз. Албатта тиш оғригинининг дунё
 тарихига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Аммо бундай ўз-ўзи-
 ни алдашга халқ кайфиятини билишни натавдиган сие-
 сатдонлар ҳам, душманнинг вазиятини билишни яхши
 кўрадиган ҳарбийлар ҳам, молиявий аҳволни билишни
 хоҳлаган қорчалонлар ҳам, мойил. Ақл бунга тузатиш
 киритиб боришини рад этмайман. Шу билан бир вақтда,
 барча инсоний ишларни бошқарадиган «тасодиф» борли-
 гинида тан оламан. Балки ҳақиқатан ўз-ўзини алдаш
 тарихни бошқариб борадиган абадий кучдир.

Қисқаси, икки минг, йиллик тарих унда йилт этиб
 ўтган Клеопатранинг бурни қандайлигига боғлиқ бўлма-
 ган. У кўпроқ бизнинг ҳар жойда тайёр ахлоқлигимизга
 га, кулгили, лекин буюк ахлоқлигимизга боғлиқ.

АХЛОҚ

Бизнинг ахлоқимиз— капитализм билан захарланган
 феодализм ахлоқи. Унинг ҳеч қандай фойдаси йўқ, фа-
 қат зиён келтиради.

х х х

Ахлоқ—қулайликнинг ўзгача ном. «Сўллар» ҳарака-
 тига ўхшайди.

х х х

Виждон соқолга ўхшаб маълум ёнда пайдо бўлмай-
 ди. Виждонли бўлиш учун ҳам бир мунча тажриба ке-
 рак.

х х х

Виждон — талабчан санъат.

х х х

Виждон ахлоқнинг сарчашмаси бўлиши мумкин. Аммо ахлоқ ҳеч қачон виждонан эзгулик ҳисобланган нарсанинг манбаси бўлолмайди.

ИРОДА ЭРКИНЛИГИ ВА ЁЗМИШ

Ҳар қандай ҳолатда ёзмишга ишонилса, жиноят бўлмайди, ўз-ўзидан жазо ҳам аҳамиятини йўқотади, шундай экан, жиноятчига нисбатан бизнинг муносабатимиз ҳимматлироқ бўлиши лозим. Айни вақтда ирода эркинлигига ишонилса, масъулият туйғуси юзага келади, виждонини қарахтлиқдан сақлаш учун инсон ўз-ўзига нисбатан қаттиққўлроқ бўлиши лозим. Буларнинг қайси бирига ишонмоқ керак?

Ҳиддий жавоб бераман. Ирода эркинлигига ҳам, ёзмишга ҳам ишониш зарур ёки ҳар иккисига шубҳа қилиш керак. Биз рафиқамизга ёзмиш туфайли уйланмадикми? Ёки рафиқамиз талаби билан кўйлак ва белбоғ сотиб олмадикми ирода эркинлигига шукрона айта?

Нафақат ирода эркинлиги ва ёзмишга, балки худо ва шайтонга, гўзаллик ва хуниқликка, бебоклик ва қўрқоқликка, онг ва эътиқодга нисбатан ҳам муносабатларимиз тарози паллалари янглиғ бараварлашиши лозим. Қадимгилар бунин олтин ўрталиқ — «тюё» деб аташган. Бу «соғлом фикр» деганлари бўлади. Аминманки, соғлом фикрсиз бахтга эришиш мумкин эмас. Эришилган тақдирда ҳам бундай бахт иссиқда гулхан ёққан ёки совуқда елпинган каби офатга айланади.

ИЖОД

Балки санъаткор ўз асарини ҳамма вақт онгли равишда яратар. Аммо бундай асарнинг гўзаллик ёки хуниқликдан иборат бир қисми доимо ғайри табиийлик дунёсида бўлади. Бир қисми? Каттароқ қисми дейиш жонзмасмикин?

Саволни кутмасданоқ жавоб бераман. Асарда руҳимизнинг кўринмаслиги мумкин эмас. Наҳотки, қадимгиларнинг «бир зарбга уч таъзим», деган ибораси онгсизлик қаршисидаги кўрқувни англатмаса?

Ижод ҳамма вақт таваккал. Инсоннинг бутун куч-қуввати сўрилиб битгач, худонинг марҳаматидан бўлак умид қолмайди.

Энди ёзишни ўрганаётган болалик пайтларимда ёзувим текис чиқмаётганидан пешонам тиришарди. Бир нарсани аниқки, тиришқоқлик ҳали ярим иш, фақат унинг ўзи билан камолотга эришиб бўлмайди. Кексайганимда эса ҳеч нарсага зўрлик билан ҳам эришиб бўлмаслигини англадим. «Уч қисм—инсон меҳнати, етти қисм—оллоҳ саховати». «Луңши» муаллифининг бу гаплари ўша ҳақда. Санъатда даҳшатли тубсизлик ниҳон. Агар пулни яхши кўрмаганимизда, шуҳрат интилмаганимизда ва деярли оғриққа айланган ижод чанқоқлигидан қийналмаганимизда, балки санъатнинг бу даҳшати билан курашини учун кучимиз етмасди.

КЛАССИКЛАР

Классик ёзувчиларнинг бахти вафот этиб кетганларидадир.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Сизнинг ёки бизнинг бахтимиз ҳам уларнинг вафот этиб кетганларидадир.

ИҚРОР

Ҳеч ким охиригача иқрор бўлолмайди. Айни вақтда иқрор бўлмасдан туриб, ўзининг намоён қилиш мумкин эмас.

Руссо иқрорни ёқтирарди. Аммо «тавба»дан иқрорни бутун бўй-басти билан топиб бўлмайди. Мериме иқрорни хушламасди. Аммо «Коломба» унинг ўзи ҳақнда эмасми. Адабиёт ўртасига иқрор ёки бошқа бири, деб чизиқ тортиш мумкин эмас.

ИНСОН ҲАЁТИ

Сузишни билмаган кишига «Суз!»— деб буюрилса, буни

барча аҳмоқлик ҳисобларди. Мабодо югуришни машқ қилмаган одамга «Чоп!»— дейилса, бу ҳам ақлдан эмас. Аммо биз ҳаммамиз кўз очиб ёруғ дунёни кўрган купимизданоқ шундай буйруқларга дуч келаверамиз.

Наҳотки, онамиз қорнида яшашни ўрганган бўлсак? Тугилиб улгурмасимизданоқ жанг майдонига ўхшаш ҳаётга қадам қўйишга мажбурмиз. Албатта, сузишни ўрганмаган одам яхши сузувчи бўлолмайди. Югуришни машқ қилмаган киши эса чопағонлардан ортда қолади. Худди шундай биз ҳам ҳаётни жароҳатсиз тарк этолмаймиз.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Инсон ҳаёти бир қути гугуртга ўхшайди. Жиддий муомала қилиш—кулгили, ҳазиллашиш—хавфли.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Инсон ҳаёти кўлгина саҳифаси етишмайдиган китобга ўхшайди. Буни тўлиқ нусха дейиш қийин. Шундай бўлса-да, у биз учун тўлиқ нусхадир.

МУҲАББАТ ЎЛИМДАН КУЧЛИ

«Муҳаббат ўлимдан кучли»—Мопассан романининг номи. Бироқ ўлимдан кучли фақат муҳаббатгина эмас. Масалан, ич терлама касалига чалинган киши албатта ўлишини билса-да, барибир печенье ейди. Бу эса лаззатланиш хоҳиши ҳам ўлимдан кучли эканлигини исботлайди. Ватанпарварлик, мутаассиблик, инсонийлик, тамагирлик, шахсиятпарастлик, жиной ишқибозлик кабилар ҳам ўлимдан кучли (албатта, ўлим хоҳиши—истисно). Муҳаббат буларнинг қай биридан қай даражада ўлимдан кучли эканлигини айтишга қийналаман. Ҳатто, бизга муҳаббат ўлимдан кучли туюлган дақиқаларда ҳам бизни аслида французлар боваризм атайдиган нарса ҳаракатга келтириб туради. Ўзимизни романлардаги ошиқлар сингари тасаввур қилишимиз Бовари давридан буён яшаб келётган сентементализмдир.

ЖАНЖАЛ

Газетхон халқи жанжални ёқтиради. Оқ нилуфар можароси, Арисима можароси—булар газетхонларга лаззат, ҳузур-ҳаловат бағишланган. Нима учун улар жанжални, айниқса машҳур шахслар аралашиб қолганда, кўпроқ ёқтиришади? Реми ва Гурмон бунга: «Чунки машҳур шахслар жанжаллари бизга ўз жанжаларимизни эслатади-да», деб жавоб беради.

Гурмоннинг жавоби тўғри. Айни ҳақиқат; Ўзлари жанжалга қобил бўлмаган оддий одамлар машҳурларнинг жанжалидан ўз қўрқоқликларини оқлаш учун ажойиб баҳоналар топишади. Айни вақтда ўзларининг аслида йўқ устунликларини ўрнатишга шоҳсупа ҳам топадилар. «Оқ нилуфар каби хушрўйгина эмасману ундан ақллироқман». Арисима каби талантли эмасману, лекин ҳаётни яхшироқ биламан». «Мен у каби...». Ўз ҳузур-ҳаловатидан бошқа нарсани билмайдиганлар шу сўзларни айтиб, чўчқалар каби осойишта ухлайдилар.

ЗҶР ВА ЗАИФ

Зўр душманларидан эмас, дўстларидан қўрқади. У бир зарб билан душманини ағдариб, ҳеч қандай дилсиёҳлик сезмайди, аммо дўстини беихтиёр ранжитиб қўйишдан аёллардай қўрқади.

Заиф дўстларидан эмас, душманларидан қўрқади. Шу боис ҳар бир киши унга душман бўлиб кўринади.

МАЙДА-ЧУЙДАЛАР

Бахтлироқ яшаш учун майда-чуйдаларни севиш керак. Булутнинг ярқираши, бамбукнинг шитирлаши, чумчуқнинг чирқиллаши, ўтган-кетганлар каби барча майда-чуйдалардан лаззат топа билиш керак.

Бахтлироқ яшаш мумкинми? Майда-чуйдаларни севиш—майда-чуйдалардан азоб чекиш ҳам демак. Қадимий ҳовузга сакраган бақа юз йиллик андуҳни бузди. Аммо қадимий ҳовуздан сакраб чиққан ўша бақа юз йиллик андуҳнинг ўзи бўлиши ҳам мумкин. Басёнинг ҳаёти роҳат-фароғатда кечгани билан ҳар бир дақиқаси

азоб-уқубатга лиммо-лим эди. Жилмая туриб азобланиш, азоблана туриб жилмайишдир.

Бахтлироқ яшаш учун кундалик майда-чуйдалардан хазар қилиш керак. Булутнинг ярқираши, бамбукнинг шитирлаши, чумчуқнинг чирқиллаши, ўтган-кетганлар каби барча майда-чуйдалардан дўзах азобини ҳис қила билиш керак.

КАИБАРА ЭККЭН

Мен ҳам мактабда Каибара Эккэн ҳақидаги ривоятни ўқиганман. «Каибара Эккэн сафар чоғи кемада бир талаба билан ҳамсуҳбат бўлиб қолди. Талаба ўз билимидан мағрурланиб турли фанлар ҳамда санъат ҳақида анча сўзамоллик қилди. Эккэн унинг гапини бўлмай, жим тинглади. Бу орада кема бандаргоҳга етиб келди. Йўловчилар кемадан тушгунча ўз исмларини айтишлари лозим эди. Талаба ўша пайтдагина Эккэнни таниб қолди ва буюк конфуцийчи олдида хижолат тортиб, одобсизлиги учун узр сўради. Шундай лавҳани ўқиган эдим.

Ўша вақтлар бу лавҳада камтарликдаги гўзалликнигина кўрганман. Ҳеч бўлмаганда, шунга ҳаракат қилганман. Аммо, бахтга қарши, ҳозир ундан ибратли бирон нарсани ололмайман.

Бу лавҳа ҳозир менда қуйидаги мулоҳазалар туфайлигина озроқ қизиқиш уйғотади:

Эккэннинг гапни бўлмай, жим тинглашида қанчалар аламли нафрат бор!

Талаба хижолатидан қувонган йўловчиларнинг қарсақлари нақадар шармандали!

Эккэнга нотаниш янги замон руҳи талаба сафсаталарида қанчалар очиқ-ойдин барқ уриб турибди.

ЧЕГАРАЛАНИШ

Талант ҳам қатъий чегараланган. Бу чегарани англаш сингилгина қайғу уйғотади ва айни пайтда аллақандай мафтун ҳам этади. Бамбукни бамбук, ёввойи узумни ёввойи узум деб тушунганинда шундай ҳол юз беради.

МИРРИХ

Миррихда одам борми, деб сўраш, биз беш сезгимиз ёрдамида сезишимиз мумкин бўлган одамлар борми, деб сўрашдай гап. Аммо ҳаёт беш сезги билан ажратиш мумкин бўлган чегарага сиғмайди. Агар Миррихдаги одамларнинг яшаш тарзи бизнинг беш сезгимиз доирасидан ташқарида деб фараз қилсак, уларнинг бугун кечқурун ҳам кўз шамолида сарғайган Кантон чинорлари орасида тўда-тўда бўлиб Гиндза бўйлаб сайр этиб юргани эҳтимолдан холи эмас.

ЎРТАМИЁНАЛИҚ

Ўртамиёна асар, ҳажми катта бўлган тақдирда ҳам, деразасиз хонага ўхшайди. Ундан инсон ҳаётини кузатиш мумкин эмас.

ТОПҚИРЛИК

Топқирликдан жирканишнинг илдизлари инсон ҳорғинлигидадир.

СИЁСАТДОНЛАР

Биз ношудларга нисбатан сиёсатдонларнинг керилишига сабаб бўлган сиёсий хабардорлик—турли-туман фактларни билишдан ўзга нарса эмас. Охир-оқибатда бу билимдонлик қайси бир партиянинг қайси бир арбоби қайси бир хилдаги шляпа кийишини билишдан нарига ўтмайди.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

«Қовоқхона сиёсатдонлари» бундай билимга эга эмаслар. Уларнинг қарашларига нелсак, бу ерда улар ҳақиқий сиёсатдонлардан қолишмайди. Аммо ўзларининг беғараз жўшқинликлари боис улар ҳақиқий сиёсатдонлардан кўра кўпроқ ҳурматда бўладилар.

ФЛОБЕР

Флобер мени мафтункор зеркишга ўргатди.

МОПАССАН

Мопассан баъзан музга, баъзан хўрозқандга ўхшайди.

ПО

Сфинксни яраттидан аввал По анотомияни ўрганган Кейинги авлодларни титратган сир сабаби ана шу ўрганишда яширинган.

КАПИТАЛИСТЛАР НАЗАРИЯСИ

«Рассом санъат асарларини сотиши билан менинг консерваланган балиқларни сотишим ўртасида катта фарқ йўқ. Аммо рассомлар, санъат – дунёдаги энг буюк хазина, деб ўйлайдилар. Уларга тақлидан мен ҳам банкаси олтимиш сэн турадиган консерваларим билан фахрланишим керак эди. Аммо мен олтимиш йил давомида рассомларга ўхшаб бундай аҳмоқона калондимоғликдан бирон марта ҳам азоб чекмаганман».

ОТА-ОНАЛАР ВА БОЛАЛАР

Ота-оналар ўзларининг тарбиячилик ролига мосми, гап шунда. Албатта, бузоқ ва тойчоқларни ўзларининг ота-оналари тарбиялайди. Аммо табиатни ўртага қўйиб бу таомилни ҳимоя қилиш—ота-оналар ўзбошимчалиги. Мабодо, таиатни рўкач қилиб ҳар қандай таомил оқланса, унда ёввойи одамларнинг қиз олиб қочиб уйланишини ҳам ҳимоя қилишимизда тўғри келади.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Ота-она муҳаббати—энг покиза муҳаббат. Аммо болалар тарбиясида бундай покиза муҳаббат биз ўйлаган даражада асқотмайди. Бу муҳаббат соясида—ҳеч бўлмаганда ёки асосан бундай муҳаббат соясида—бола ё золим, ё адолатсиз бўлиб етишади.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Кўпчиллик ота-оналар азалдан: Мен омадсиз яралганман. Аммо болам муваффақиятга эришиши шарт»,— деб келишади.

ЕСТИҚДАЙ АСАР

Естиқдай асарни талант маҳсули деб қараш, уни хом-

ашё нуқтаи назаридан баҳолашдир. Қачонки, асар ёстиқдай деб гапирилса, қалам ҳақи кўзда тутилган бўлади. Мен Микаланжелони «Даҳшатли суд» номли деворга ишланган суратидан кекса Рембрандининг «Автопортрет»-ини кўпроқ ёқтираман.

МЕН СЕВГАН АСАРЛАР

Мен севган (адабий) асарлардан шу нарса сезилиб турадики, уларнинг муаллифи инсондир. Онгли, юракли, ҳақиқий ҳиссиётчан—инсон. Аммо, бахтга қарши, аксарият ёзувчилар қандайдир нуқсонлари туфайли ногирондирлар. (Тўғри, буюк ногиронлик қошида баъзан ҳайратга тушмай илож йўқ).

ТАЖРИБА

Ёлғиз тажрибага суянмоқ—ҳазм қилишни ўйламай овқатга зўр бериш демакдир. Айни вақтда тажрибани менсимай, ёлғиз қобилиятга суянмоқ ҳам, бари бир овқатни ўйламай, ҳазм қилишга зўр бериш демак.

АХИЛЛЕС

Греklar қаҳрамони Ахиллеснинг энг қалтис жойи товони, деб гапиришади. Демакки, Ахиллесни билиш учун унинг товонини ҳам билиш керак.

САНЪАТКОР БАХТИ

Кексайганда шуҳрат қозонган санъаткор энг бахтлидир. Модомики шундай экан, Куникида Доппо мутлақо бахтсиз санъаткор эмас.

ЯХШИ ОДАМ

Аёлга эрининг яхши одамлиги ҳамма вақт ҳам муҳим эмас. Аммо эркак ҳамма вақт рафиқасининг яхши одам бўлишини истайди.

БУЮКЛИК

Халқ буюк шахслар ва ишлар ҳақида гапиришни севади. Аммо буюклик билан юзма-юз учрашишга инти-

лиш—бу ҳали тарихга насиб этмаган.

САНЪАТ

Ван Шанчжен: сурат таъсири—уч юз, мактуб таъсири беш юз йилгача, адабий асар таъсири эса ниҳоясиздир, деб айтган эди. Аммо Дуньхуандан топилган қазилмаларни муҳокама қилиш чоғида мактуб ва суратлар таъсири беш юз йилдан узоқроққа чўзилиши аён бўлди. Устига устак, адабий асар таъсирининг ниҳоясизлиги тўғрисидаги гап ҳам мунозарали. Ғоялар ўз замонларидан ташқари чиқишга қодир эмас. Бизнинг аجدодлар «Худо» сўзидан икон* ва сокитаёли** одамни тасаввур қилганлар. Бизга эса худди шу сўзнинг ўзи узун соқолли европалик ҳақида тасаввур уйғотади. Фақат худоло ҳақидаги эмас, бошқа кўпгина нарсалар ҳақидаги ғояларнинг ҳам шундайлигига ишонмоқ керак.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Мен Тосю Сяраку чизган портретни кўрганганимни эслаб қолдим. Унда акс эттирилган киши Корин услубида чизилган кўм-кўк тўлқиннинг сурати бор очиқ елпиғични кўксида тутиб турарди. Бу ҳолат суратдаги ранглар уйғунлигининг гўзаллигини анча оширган эди. Аммо лупадан қараб, менга кўм-кўк туюлган нарса устидан патин юритилган олтин эканлигини кўрдим. Сяраку картинасидан менинг гўзалликни ҳис қилганлигим факт. Мана шундай товланишни адабий асарга ҳам парчинлаш мумкин.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Санъатни аёлга қиёслаш мумкин. У жуда чиройли кўриниши учун ўз замонасининг маънавий инфорларига ўранган ёки янги русумдаги либосига бурқанган бўлиши лозим.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Бунинг устига санъат муҳитнинг тазъиқини ҳам бош-

---

* ** Қадимги устки кийимлар. (японча).

дан кечиради. Бирор халқнинг санъатини севиш учун унинг ҳаётини билиш керак. Англиянинг мухтор элчиси сэр Рутерфорд Элгог Тодзенди ибодатхонасида ронинлар чиқишини кўриб, бизнинг японча мусиқамизни оддий шовқин, деб ҳисоблаган экан. Унинг — «Уч йил Японияда» номли китобида: «Тепаликка кўтарилга туриб, бул бул овозига монанд най товушини эшитдик. Айтишлари ча, японлар най чалишни ўрганиб олибдилар. Агар бу рост бўлса, таажжубланарли. Ахир қадимда японлар мусиқани билмаганлар-да», — деган гаплар бор. (2-ТОМ, 29-БОБ).

ТАЛАНТ

Талант билан бизнинг орамизда бир қадамча масофа бор, холос. Аммо шу бир қадамни англашимиз учун олий математикани, яъни юз рининг ярми тўқсон рин* эканлигини тахминан билишимиз керак.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Талант билан бизнинг орамизда бир қадам масофа бор, холос. Замондошлар ҳеч қачон бу бир қадамнинг узунлиги минглаб рин эканлигини тушунмайдилар. Сўқир авлодлар ҳам буни англамайди. Замондошлар шу боис талантни ҳалок қилишса, авлодлар уни кўр-кўрона мадҳ этадилар.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Талантнинг фожиаси — унинг «жозибали шуҳрат»га эшлигидир.

ҚИМОР

Қонун қиморни бойликни ўзига хос тақсимлашини қоралагани учун эмас, балки бу усулнинг иқтисодий юзачилигини қоралагани учун таъқиқлайди.

САБР

Сабр — орзу ниқобидаги қўрқоқлик.

* Узунлик, ўлчов, тахминан 3,9 км.

ФИКР

Бажариш—ҳамма вақт мушкул эмас. Исташ мушкул, ҳеч бўлмаганда, нимани бажаришни исташ мушкул.

ЯПОНЛАР

Биз—японлар икки минг йилдан буён ота-оналаримизга эҳтиром ва монархга садоқат сақлаб келяпмиз, деб ишониб, Сарутахиқо-но Микото косметикадан фойдаланган, дегандай гап. Тарихий маълумотларни қандай бўлса, шундайлигича бир-бир кўриб чиқиш фурсати етмадимикин?

БЕЛГИ

Севгиннинг белгиларидан бири—«у» кимнидир аввал севган деган ўй, унинг кимлигини англашга интилиш ва тасаввурдаги кишига нисбатан уйғонган заифгина рашкдир.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Севгиннинг белгиларидан яна бири—«унга» ўхшаган бирор кишини учратишга бўлган дарди бедаво ҳавасмандлик.

МУҲАББАТ ВА ЁЛИМ

Муҳаббат ёлим ҳақидаги ўйларни келтириб чиқаришини эволюцион назария бир қадар тасдиқлайди. Ургочи асалари ва ўргимчаклар ҳомиладор бўлиб, ўз нарларини қизганиб ҳалок этадилар. Италён сайёр труппаси «Кармен» операсини намойиш этганда, ҳар бир ҳаракати ва ҳолатидан Карменнинг асаларига ўхшашини аниқ ҳис қилган эдим.

НИКОҲ

Никоҳ туйғулар ҳаловати учун фойдали. Муҳаббат ҳаловати учун эса ҳалокатли.

Севгидан ақл бизни қанчалик асраса, бандлик ҳам шунча асрайди. Севги... илоҳий севги учун аввало вақт

керак. Қадимги ошиқларни ёдга келтиринг—Вертерни, Ромеоли, Тристанни: ҳаммалари бекорчи кишилар эди

ЭРКАК

Эр киши азалдан муҳаббатдан кўра меҳнатни кўпроқ қадрлайди. Бундан кимдир гумонсирайдиган бўлса, Бальзакнинг хатини ўқиб кўрсин. У графиня Ганскаяга: «Мазкур хат қўлёзма ҳисобланса борми, қанча франк турган бўларди!»—деб ёзган.

ЭРКИНЛИК

Либерализм, эркин севги, савдо эркинлиги—афсуски, ҳар бирига кўпроқ сув қўйилган «эркинлик» пиёласи. Бу сувнинг ҳам кўпроқ қисми кўлмакники.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Эркинликни барча хоҳлайди. Аммо, ташқаридан қарагандагина шундай. Аслида, ҳеч бир киши ич-ичдан—бутунлай эркин бўлишни истамайди. Мана далил: истаган бегуноҳ кишини иккиланмасдан ўлдира оладиган разил ҳам уни давлат равнақи ва хавфсизлиги учун ўлдирдим, деб айтади. Эркинлик бизнинг ҳаракатларимиз ҳеч нарсага боғлиқ эмаслигини, яъни, дин, ахлоқ ёки урф-одатга умуммасъуллик бизнинг шаънимиздан кўра тубанроқ эканлигини англатади.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Эркинлик—баланд чўққидаги ҳавога ўхшайди, у заиф кишилар учун ҳалокатли.

АДАБИЙ АСАР

Адабий асарлардаги сўз сўзликлардан топиб бўлмас нафосати билан асир этиши керак.

АЁЛЛАР ЧЕҲРАСИ

Аёл изтироб чекаётган чоғида юзи қизларникига ўхшайди. Тўғри, баъзан бу изтиробнинг сабаби шамсия бўлиши ҳам мумкин.

ОДДИЙ ДОНИШМАНДЛИК

Ёқиндан ўчириш мушкул. «Азизим» қаҳрамони шунга ўхшаш оддий донишмандлик вакили. У ҳар гал маъшуқасини илинтиришдан барвақтроқ ажралиш ҳақида ўйлаб олади.

ГУДАК

Биз кичкинтойларни нега севамиз? Чунки улар бизни ҳеч қачон алдашмайди, бунга шубҳаланмаса ҳам бўлади.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Ит, мушук ёки болалар билан бирга бўлганимизда, биз ўз лоқайдлигига аҳмоқлигимиздан уялиб ўтирмаймиз.

ЁЗУВЧИ

Қирқоёқ; Юриб кўр-чи,
Капалак: А-ҳа, учиб кўр-чи.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Ёзувчининг плохий руҳи энсасида. Унинг ўзи бунга кўра олмайди. Мабодо, қандай қилиб бўлмасин кўришга уринса, бўйни синади.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Барча талантлар аллақачонлардан бери шляпаларини девордаги шудай баланд миҳга илишадикки, биз шўринг қурғурларнинг қўллари етмайди. Албатта, курси йўқлигидан эмас.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Исталган эскифурушнинг дўконида бунақанги курсиларни чанг босиб ётибди.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Ҳар қандай ёзувчига дуродгорнинг ғурур туйғуси хосдир. Бунинг шармандали жойи йўқ. Ҳар қандай дурод-

горга ҳам ёзувчининг гурур туйғуси хос.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Ҳатто ҳар бир ёзувчини маълум маънода дўқондор дейиш мумкин. Мен ўз асаримни сотмаяпманми! Демак, бу харидор йўқлигидан ёки сотмаслигим ҳам мумкинлигидан.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Асарларининг санъатда сақланиб қолмаслиги актёр ва хонандаларнинг бахти эканига исботсиз ҳам ишониб мумкин.

ҲИМОЯ

Ўзгадан кўра ўзингни ҳимоя қилиш мушкул. Кимки шубҳаланса, адвокатларга разм солсин.

АЁЛ

Соғлом ақл: «Аёлларга яқинлашма»,—деб буюради.
Соғлом инстинкт эса: «Аёллардан ўзингни олиб қочма»,-- дейди.

ТАБИАТ

Табиатга муҳаббатимизнинг сабаби—ҳеч бўлмаганда, сабабларидан бири—табиатнинг биз одамларга ўхшаб рашиқ қилмаслиги ва алдамаслигидадир.

ТАҚДИР

Тасодифдан кўра тақдир муқаррар. «Тақдир—характер меваси»,—деган гап бежиз эмас.

САНЪАТ

Бир умр эркин бўлмоқ--энг қийин санъат. Фақат «Эркин» сўзига ўйламасдан эрк беравериш керак эмас.

ЭРКИН МУТАФАККИР

Эркин мутафаккирнинг занфлиги фақат эркин фикр-

лашидадир. Мутаассиблардек ғазаби қўзиб курашининг қўлидан келмайди.

СТРИНДБЕРГ

У ҳамма нарсани биларди. Аммо у билганларининг ҳаммасини тортинмасдан айтмаган. Ҳаммасини тортинмасдан... Йўқ у ҳам бизга ўхшаб бирмунча эҳтиёткор бўлган.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Стриндберг ўзининг «Афсоналар»ида ўлимнинг қандай эканлигини синаб кўрганлигини ҳикоя қилади. Аммо бу ишни тажриба қилиб бўлмайди. У «ўзини ўлдиришни нстаган, аммо удалай олмаган»лардан бири.

ҚАНДАЙДИР ИДЕАЛИСТ

У ўзининг реалист эканлигидан заррача шубҳаланмасди. Бироқ у шундай ўйлагани учун ҳам идеалистдир.

СЕВГИ

Севги—нафис ифодаланган жинсий туйғу. Ҳеч бўлмаганда, нафис ифодаланмаган жинсий туйғу севги, деб аташга лойиқ эмас.

ХУДКУШЛИК

Ҳаммага хос умумий туйғу—ўлимдан қўрқув. Худкушликнинг ахлоқан рад этилиши тасодифий эмас.

ТАҚДИР

Прсият, муҳит, тасодиф—мана шу уч нарса тақдиримиз белгиловчиси. Севинадиганлар севинаверсин, аммо ўзгалар ҳақида фол очмоқ—кеккайишдир.

МАЙНАВОЗЛАР

Ўзгалар устидан кулгувчилар, ўзгалар кулгусидан қўрқади.

ААНДАЙДИР ТАЛАНТ

У қачонлар бориб овсар эмас, жинни бўлиши мумкинлигига ишонарди. Аммо йиллар ўтиб жинни эмас, овсар бўлиб қолди.

ГУРУР

Биз кўпроқ ўзимизда йўқ нарсалардан фахрланамиз. Масалан, Т немисчани яхши биларди, столида эса ҳамма вақт инглизча китоблар турарди.

МАЪБУД

Ҳеч ким маъбудларнинг ағдарилишига қарши эмас. Айни вақтда ҳеч бир киши ўзини маъбуд қилиб кўтаришларига ҳам қаршилиқ қилолмайди.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Бирон бир кишини маъбудага айлантириш, тақдирдан бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмайди.

ЖАЗО

Жазосиз қолишдан кучлироқ жазо йўқ. Мабодо сенинг жазосиз қолишингни худолар ўз кафиллигига олса, бу бошқа масала.

МЕН

Мен пулни қадрламасдим. Чунки қорнимни тўйгазишга пулим етарли эди.

ХАЛҚ

Шекспир ҳам, Гёте ҳам, Ли Тайбо ҳам, Тинамацу Мондзаэмон ҳам вафот қилади. Аммо санъат халқда ўз пуштини қолдиради. Мен 1923 йилда: Қаср вайрон бўлса ҳам замин қолади»,—деб ёзган эдим. Ўзимнинг бу хулосаларимдан ҳозирда ҳам заррача шубҳаланмайман.

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Болға зарбига қулоқ тутинг. Бу зарблар янграб турар экан, санъат ўлмайди (Биринчи Сёва йилининг биринчи куни).

ЯНА ШУ ҲАҚДА

Албатта, мен мағлуб бўлдим. Аммо мени яратган нарсаси, бошқа бир кишини ҳам яратади. Бир дарахт ҳалокати—жузъий ҳодиса. Ўз қучоғида сон-саноксиз уруғларни асраётган улуг замин ҳозирча айланиб турибди.

МУНДАРИЖА

Ўлим-ишқ мураббийси	3
Бахтиёрлик шу эмасми?	19
Изланиш излари	26
Руҳиятни покловчи шеърят	42
Пигмей сўзлари	72

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

АВАЗОВ ЧОРИ

РАЗВЕ НЕ ЭТО ЛЫ СЧАСТЬЕ?

(Эссе и литературное размышление)

На узбекском языке

Рассом: **Н. Бердиев**

Техник муҳаррир: **Ч. Раҳмонов**

Мусаҳҳиҳ: **З. Омонова**

Босмахонага 24. 04. 92 берилди. Босишга 24. 06, 92 рухсат этилди. Бичими 60x84 1/16. Газета қоғози. Янги газета гарнитураси. Юқори босма усулида. Шартли босма л. 5,35. Шартли кр. — оттиск 5,48. Нашр л. 4,35. 10000 нускада. № 1307 буюртма. № 13 92 шартнома. Эркин нарҳда.

«НАСАФ» нашриёти, 730018, Қарши шаҳри, К Маркс хиёбони, 22.

Ўзбекистон Жумҳурияти матбуот Давлат Қўмитаси Қашқадарё вилоят матбуот бошқармаси Чироқчи район босмахонасида босилди. 731600, Чироқчи шаҳри, Киров кўчаси, 2